М.ЙОГАНСЕН

ПОДОРОЖ у Дагестан

РУХ

ВИДАВНИЦТВО
РУХ

МАЙК ЙОГАНСЕН

ПОДОРОЖ у ДАҐЕСТАН

ВИДАВНИЦТВО „РУХ“
1933

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі українського друку“, „Картковому репертуарі“ та інших н ж вої пала .

Редактор Р. Шевченко
Референт оформу та друку В. Хмурий
Художник І. Хотінок
Техкер І. Евенсон

Головліт № 7540 (2250), зам. № 2872.
Тираж 4500 прим., 4 1/8 арк , 13 друкарня
ім. Леніна УПТ, Київ, Золотовор. 11

I

Є люди, що, прийшовши з торбами й саквами на вокзал, розташувалися на лавах і, сидячи й куняючи, проти ночі уявляють собі, що вони, так сидівши, і доїдуть до соціялізму.

Є й такі, що посміхаються хитро і всезнаючи, і кажуть неголосно до сусідів: який уже там соціялізм, хто там був і чи є до нього маршрути без пересадок! Який уже там соціялізм, коли вчора яйця, а позавчора галоші!

Ці люди — мудреці. Вони не вірять книгам і вони не вірять плянам. Вони не вірять у математику і вони не вірять у техніку. Вони найпаче не вірять у творчі сили пролетаріяту, хоч деякі з них ще й досі намацують у кишені партквиток. Вони вірять переважно в те, що сказала кума, бо кума тільки вчора приїхала з Конграду й привезла листа від тестя. Отже кума, очевидно, все знає про колективізацію і про соціялістичну реконструкцію. Бо потяги можуть спинитись, і залізні гіганти можуть стати, і пошта може не переслати листа, але кума не вмре. Коли навіть її всезнавча і всюдисуща душа з-посеред кофею і рушників і лямпад вознесеться на небо, то негайно появиться заступниця її, що колись була

дівчина і любила весну, але помалу й непомітно перетворилася на куму.

Воістину всезнавча і всюдисуща ця кума. Напнувши на носа рогові окуляри і одягши в піджак своє трухле тіло, вона професором коливається на катедрі й натякає, що пляни і розрахунки і техніка це одне, а її, кумині, прогнози зовсім інше. Розпливчастим задом утиснувшись у штани зі складкою, кума інженером жениться з заводами і добре дбає, щоб хазяїн у Парижі не плакав, а ждав слушного часу. Кругло скулившися в жирну блощицю, кума чигає в щілинах пружинного матрацу і крізь шпари лізе навіть у ті квартири, куди без доповіді не входять.

Перевтомленому творянинові починає здаватися, що, поїхавши у Даґестан, де є вісімдесят три народи з вісімдесят трьома іменами, він свіжої набереться сили боротися з кумою.

Отож творянин починає рипатись і вираховувати: дев'ять день у Даґестані й по два дні на подорож туди й назад, чи може вигідніше не їхати зовсім, а найняти тут таки вдома чоловіка, щоб приходив щосереди і щоп'ятниці і бив тебе по пиці. Такий теж є спосіб освіжати письменницьку психіку й давати рівновагу переживанням — зветься цей спосіб боксом.

Але старовинний, вікодавній звичай їздити потягом теж добрий спосіб одпочивати. Для нас уже повільний і романтичний цей спосіб — тим кращий дає він спочинок. Отож творянин заходить у вагон, несучи за шийки дві пляшки газованої води з Миргороду, води сцілющої, бо є в ній глина й вапно і сіль — усе, що буває в добрячій цеглині, знаходить у вагоні довгу полицю і виймає книжицю на нотатки. Коло його в вагоні мирно живуть троє-четверо дядь і одна ясноблакитна тітка. З вікна видко кам'яні мури залізничних квартир, а за тими мурами певне є кури. Серед курей є також півень. Отже за муром є і амури.

Той, хто хоче вічним писати пером у вагоні, той не читав, або забув той брошуру Дюшена про теорію релятивности Айнштайна. У тій брошурі ясно сказано, що, коли блощиця повзе по коміру дами, яка пересувається у вагоні трамваю, чекаючи поки хтось поступиться для неї місцем, то рух цієї блощиці надзвичайно складний і для неозброєного розуму несприйнятний. Блощиця повзе по дамі, дама повзе по трамваю, трамвай повзе по рейках, рейки повзуть на площу Тевелева — а площа Тевелева вкупі з землею обертається безпосередньо навколо сонця. Так само і вічне перо. Воно хоче мандрувати на папері, але потяг мандрує на Кавказ через Лозову — лінії виходять криві, а крім того земля обертається навколо своєї осі і робить з ліній астрономічні закарлюки, подібні до письма неврастенічного неписьменного китайця перед мандаринським екзаменом.

Отже писати в потязі можна не тоді, коли він іде на Кавказ, а лише тоді, коли він стоїть на Кавказ, довго стоїть на Кавказ у Мерефі. Цей же потяг не хоче стояти довго — він кур'єр і до того він ще спізнився в Харкові на цілі п'ятдесят хвилин. Так вийшло, що творянин замість писати, замість грати в шахи, бо не знайшов собі сябра на шахи, заснув на своїй полиці під сорок першим нумером, немов сорок перший том колишнього видання його

власних творів. Коли цей творянин прокинеться в подальшім розділі, то він зватиметься вже не творянин, і навіть не по-латині „автор“, а просто „я“. Таким способом творянин, належну віддавши данину своїй скромності, зможливить для читача утотожнення читачевої особи з творяниновою. Творянин засинає переконаний, що читач, хто б він не був, постійно й послідовно носить те саме ім'я — „я“.

II

Я прокинувся десь за містом Слав'янським, де починається Донбас. В вечірнім тумані я бачив гори шлаку й породи. Здається, то була Краматорська. Палали домни. Потяг стояв. Коли потяг стоїть, пасажири прокидаються. Помалу рушив потяг і поволі пропливли домни.

В Донбасі я — громадянин-автор і товариш-творянин — проходив свій перший літературний гарт. Правда, за тих часів у Донбасі українською мовою писали тільки члени спілки робос полтавського походження, решта ж молодих письменників пробували понайбільше, як воно виходить по-руськи. У місті Луганському ті самі робосівці показали мені свого головного поета. Він був теж полтавець і написав цілу гору зшитків. Це були вірші. Але це були дуже одноманітні вірші в Шевченковій манірі, тільки їм бракувало Шевченкової сили, Шевченкової ненависти, Шевченкового гніву. Це були довженні варіяції про алегоричних чайок при дорозі, про символічних орлів скутих, і про інше алегоричне птаство, словом, та своєрідна продукція, породжена зовнішнім наслідуванням Шевченкової, що є в кожнім селі і тепер.

І як я не пручався, а мені припоручили сім кіп таких віршів і дали точні вказівки, куди висилати гонорар. Але не тільки це я вивіз тоді з Донбасу.

Молодий хлопець, комсомолець з заводу, Б. на прізвище, скромно приніс мені свою баляду про сімох розстріляних білими комуністів. Баляда була написана українською мовою з руськими словами впереміж, алеж то була сильна, проста і тепла баляда. Тільки її я наважився понести в Харкові в журнал, трохи підгладивши мову.

Баляду надрукували і хлопцеві вислали примірник журналу. За років двоє після того я стрівся випадково з одним луганським робосівцем і запитав у нього про Б.: як він живе і що пише. Я трошки побоювався, що він, окрилений успіхом, пустився паперового берега. Але я дуже здивувався, коли взнав, що він зовсім нічого не писав із того часу. Що ж він робить?

— Він зовсім нічого не пише покищо. Раз його вірша надруковано, так вирішив він, що треба учитись. Може тоді й варто вчитися: може щось із нього вийде путяще.

Так вирішив комсомолець Б. Яка шкода, що своєчасно не вирішили так робосівці з-під Полтави. Дуже шкода, що так не вирішили й деякі відомі тепер письменники.

Помалу рушив потяг і поволі пропливли домни. На пероні станції я прочитав табличку:

Гулять на перонi воспрещается. Штраф 3 рубля

III

Хто той незнаний філософ, що вигадав цей закон і опублікував його на всіх перонах Донбасу?

Ясно одне, що це не був філософ школи перипатетичної, бо перипатетики, відома річ, визнавали гуляння за найглибшу методу філософського мислення. Це не міг бути також філософ-елеат, бо і Ксенофон, і Парменід, і Зенон, і Меліcc, хоч і заперечували реальність всякого руху, а в тім числі і гуляння, але не встановляли за гуляння штрафу в три карбованці. Отже й не елейська школа надхнула залізничного законодавця на його залізний закон.

Хто ж був цей глибокий і завзятий борець проти гуляння? Які злочинні наміри вбачав цей аналітичний розум у тім, на вигляд безгрішнім, гулянні? Хто він, нарешті? Які закони він опублікує згодом? Хто їх збере і збереже для внуків, ті закони?

Ці ґрандіозні проблеми так розхвилювали мене, що я пішов блукати вагоном, шукаючи, де б причепуритись. Але потяг знову спинився й я мусів вернути на місце. Пасажир вагона подібний до зеленої птиці какаду — йому дозволено „причепурюватись“ тільки на ходу — потяга.

Навпаки, їсти він може тільки, коли потяг спинився. Тоді він виходить на станцію і купує ковбасу. Правда, і в самому потязі-кур'єрі є ресторан, тільки ж туди на ходу іти заборонено. Про це є закони в кожному тамбурі. Закони ті, очевидно, встановляв цар Хаммурабі для асирійців чи ще для якихось „сартів“, бо громадяни-населенці потяга спокійнісінько порушують їх, наче їх ніхто не опубліковував. О другій годині населенці м'яких і твердих місцевостей потяга мандрують у вагон-ресторан.

Цупко тримаючись морозних поручат, вони одчиняють засувні двері, переходять один метр зимового степу, ідуть коридором вагона, хитаючись і обганяючи потяг, могили сонних, і потрапляють у соняшний рай ресторану. Він весь у червоному дереві і бронзі — стоять столи, накриті білою скатертиною, присадкуваті залізноногі стільці, і на столах глибокі важкі тарілки. Над головою двокрилий, мов пропелер, бронзовий вентилятор. Сновигають з продiлями люди в синіх куртках з бронзовими ясними ґудзиками. Рай.

До остовпілого пасажира підходить вигладжений і вичищений старий і прекрасним голосом питається:

„Што позволітє мсусдарь?“

Рай!

Рай розтратника, рай широкої натури з вузьким лобом, рай кумів і кум, райний уламок минулого.

Той, хто живе на вулиці Свердлова, щоночі може спостерігати, як раює розтратник. Він не купує мотоцикла, рушницю і фотографічний апарат, він не їде подорожувати в далекі краї, він навіть не наймає автомобіля. Він просто їде у рай — ресторан. Він наймає для себе і для своїх благородних друзів десяток „лихачів“ на дутих резинах. Щасливі й п'яні, вони „катаються“ взад і вперед по вулиці Свердлова, п'ють в однім, п'ють в другім, п'ють у третім місці. Вони вишукують старих, царського часу, офіціянтів і почу-

вають себе на горах блаженства. І вночі вони йдуть до гурій десь у вокзальному районі. Вони це роблять, а ще сотні широких натур з вузькими лобами заздрять їм з усією силою своїх благородних душ. Це називається в них „пажіть красіво“. В цьому їх підтримують ще наші оперетки і досі повні графів, гусарів, циганок і всякої іншої „красівої жізні“.

Я спинився в дверях ресторану. Одразу всі витерті місця на моїм піджакові зазяли, як рани; кожна пролисина на черевиках збільшилася вдесятеро, з одежі позвисали якісь нитки, що я їх раніше не бачив. Але уже до мене підлетів, як на резинах, офіціянт.

„Прашу сєсть мссударь“.

Я розумію, що й сам вагон, і написи французькою мовою, і старий офіціянт, і бронзові ґудзики — це утиль старих часів і якнебудь ще згодяться в діло. Комісійні маґазини з многомаїтими лаптями з графського плеча нехай збирали данину з непача, продаючи йому трухлявину з дворянським ароматом. Але тепер уже час. Форми й лінії нового життя повинні одягати новий його зміст. За вікном, за орними полями виростали димарі Донбасу.

IV

У вагонний присмерк увіходить книгоноша. Кіш повний романічного життя по карбованцю, по півтора і по два карбованці за життя. У мене є в мішку еспанська книга, про яку буде далі, отже я просто для капости запитую, чи є українські книжки.

— Є,— несподівано відповідає бібліофорна дівчина. Спідсподу коша вона видобуває Остапа Вишню і ще щось. Тільки і Остап Вишня і ще щось, виявляється, переложені руською мовою. Двоє дядь купують роман-газету. Яснoблакитна тітка купує „Тихий Дон“ — Шолохова. Я дістаю свою еспанську книгу і силкуюсь розібратися в тому, що там написано.

Ця еспанська книга уже зробила таку подорож, що оце, що вона їде зараз у Даґестан, їй здається малесенькою прогулянкою. Від Харкова до Дербенту тисяча шістсот з гаком кілометрів. А еспанська книга ще пам'ятає, як вона їхала з Буенос-Айресу в Харків. З Буенос-Айресу до Ріо-де-Жанейро тисяча сто тридцять п'ять морських миль — переложивши це на метричні міри, книга дізналася, що це є дві тисячі сімдесят дев'ять кілометрів. Від Ріо-де-Жанейро до Созгемптону в Англії п'ять тисяч тридцять чотири морських миль — проклинаючи остатніми словами морські милі й інші допотопні міри довжини, книга знайшла, що вона пропливла дев'ять тисяч двісті двадцять дев'ять кілометрів, а всього від Буенос-Айресу до Созгемптону одинадцять тисяч триста вісім кілометрів.

У Созгемптоні почалися для книги нові математичні труднощі. Справа в тому, що відстань від Лондону до Берліну англійці вже ніяким робом не хочуть обчисляти в морських милях, а обчисляють у милях статутних. Від Лондону до Берліну еспанська книга мандрувала шістсот шістнадцять статутних миль і, утопившись у математику, вона вирахувала, що це буде дев'ятсот вісімдесят п'ять кілометрів. Далі від Берліну до

Ленінграду вона проїхала — проклятий збіг! — дев'ятсот вісімдесят три статутні милі, а на людську міру тисячу п'ятсот сімдесят три кілометри. Тільки в Ленінграді еспанська книга зідхнула вільно і повно і, остаточно перейшовши на метричні міри, проїхала потягом до Харкова тисячу триста вісімдесят один кілометр, ні разу не зморгнувши оком. Всього ж на кілометри зробила книга від вулиці Рівас у Буенос-Айресі до будинку „Слово" в Харкові пустякову подорож у п'ятнадцять тисяч двісті сорок сім кілометрів, після чого проїхатися в Дербент більше скидалося на ранішню прогулянку, ніж на серйозну екскурсію.

V

Коли читач таким способом сповнився поваги до далекомандрівної книги і до її землемірних та моремірних вправ, я можу відрекомендувати її читачеві. Зветься вона „Ля Кампанья дель Хенераль Буделе" і написав її невідомий ні вам, ні мені Люїс Рейзіг в Арґентіні.

Написавши цю книгу й підождавши належний час, поки її видруковано в буенос-айреській друкарні, Люїс Рейзіг, бувши не лише арґентінським гумористом, але й одночасно людиною широкого реклямного розмаху, запакував один екземпляр у сірий папір, надписав на ньому: „Ostap Visnia Ukrania" — одіслав на пошту. Не зважаючи на деяку недостатню детальність адреси, книга оллрайт приїхала в Москву, де на ній адресу уточнили, написавши: „Харьков, Остапу Вишне". Під цим девізом книга й потрапила адресатові до рук,

адресат люб'язно дозволив мені взяти її на прочитання.

Але прочитати її було нелегко. Еспанська мова, хоч і легша від інших, але теж хоче, щоб її попереду вивчено. Отож я можу поділитися з читачем тільки невеличким уламком тексту з початку книги, який мені пощастило розібрати. „Ля Кампанья дель Хенераль Буделе", значить, як кожен може сам догадатись: „Кампанія генерала Буделе". Далі на титулці авторовою Люїс Рейзіговою рукою було: „Як була одна війна, що почалася за завоювання петролю і скінчилась закладенням цирку для бою биків". Це я прочитав і переложив.

Я упорався якнебудь з першою сторінкою, де з'ясувалося, що медама і дочки „хенераля" Буделе „не мають у чому ходити" і „хенераль" береться вигадувати, як би підробити грошей. Для цього „хенераль" Буделе їде...

Вечірне сонце несподівано й делікатно усміхнулося в вагоні. Була станція і невідома людська душа, блукаючи між рейок, прагнула бачити Петрусенка.

— Петрусенко, — зазовно лунав голос. — Петрусенко-о, — повторював голос тоскно і безнадійно. „-.-." додавав той самий голос тверезо і посутнє. — Петрусенко-о-о-о-о, — мотивував невідомий голос. Потяг рушив, а самітня душа, блукаючи між рейок, крізь стукіт і стогін вагонів невгамовно прагнула Петрусенка.

VI

Виряджаючи в Даґестан експедицію в справі дослідження того, як проходить колективізація

серед населення, і зокрема серед українців Да
стану, редакція зібрала всіх учасників експеди
фотокореспондента, літератора-етюдиста, еконо
ста, мисливця, адміністратора і язикознавця (
всі об'єднувалися щасливо в моїй особі) і вислови
побажання, щоб матеріял з вагонних розмов б
використаний експедицією в її роботах.

Згадавши про це, я підсів до ясноблакитної ті
і, щоб розбити лід, запропонував, що я здій
з горішньої полиці її чемодан.

Отже це не можна вважати за добрий спо
зажити довір'я в людини. Я пригадую, як їхавши
полювання в максимі, я пропонував старень
бабусі, що я придивлятимусь за її вузлико
убільшки з півкіла яблук. І от бабуся, що до то
часу довірливо розпитувалась у мене про вся
речі, раптом схопилася і, притискаючи вузлика
серця, відійшла в коридор — там вона і простоял
аж поки я не вийшов з вагону. Але ясноблакит
тітка не злякалася і спитала, що воно тепер з нам
буде, що все так дорого, і для чого заварили от
саму індустріялізацію — хоча тітка була не прот
радянської влади. — „Всьо ето я понімаю“, — ск
зала тітка.

Не буду долігати читачеві тим, як я аґітува
ясноблакитну тітку, закручуючи уявлювану куч
ряву сократівську бороду і підперши кулаком нос
щоб дати йому форму кирпато-сократичну. То
читач, з яким мені не нудно балакати, хоч би крає
ока свого добачає, в якій добі ми живемо і щ
про нас скаже історія, не зважаючи на всі наш
помилки, на огріхи і на деяке запаморочення від усп
хів. Той же читач, що його ідеї реґулюються тільк
тим, що він сьогодні жер на сніданок, і тим

о йому розповідає кума коло чаю — той читач
жий душі моїй. Може й корисно було б поба-
акати і з ним також, а тоді написати побутовий
оман з болотного життя, але мене враз бере нудьга
дуже хочеться спати.

VII

Найбільше зацікавило мене в тітчиній арґумен-
ації те, що, мовляв, робітництво наше малокуль
урне і до індустріялізації не підготоване. Робіт-
ицтво, обстоювала тітка свою тезу, не почуває
ідповідальности за машину і за якість роботи.
У відповідь на те я розповів тітці факт, з якого
нші мого пера птахи зробили б новелю на сто
'ятдесят карбованців, а я, заїдений баглаями, по-
даю його, як факт голий, мов п'ятнадцять копійок.
В однім місті, саме коло того завулку, що ков-
асою котиться вниз повз вітрини з штанами й
капелюхами, у час до нас куди ближчий, ніж потоп
навіть прем'єра „Мікадо“, стояла цинкографія —
в цинкографії пахло сірчанкою, ціянкалієм та ін-
шими хемічними фіялками. Один хлопець робочого
чесного роду працював у тій цинкографії. Був то
хлопець здатний на прочуд, швидкий на розум і
на доброго, на не абиякого мав вийти цинкографа.
Від усіх найшвидше перейшов він науку і вже
працював коло німецької на тонесенькому склі
сітки, яка німецька сітка коштувала небагатій нашій
державі ні багато, ні мало раунд шістсот марок
у золотій валюті.

Хутко і нестримно працював юнак і одного дня
він розбив німецьку сітку на шістсот марок у золо-
тій валюті. У ту саму мить він пішов до майстра

і показав йому скалки німецької сітки. Цієї но
він не спав, не спав також і другої і третьої но

Минув рік і учень виріс на робітника цинкогр
фії. Він працював швидко і точно. Він роздивив
до найменших деталів усе приладдя і нова німець
сітка на шістсот марок у золотій валюті в йо
руках була як дитина в міцній і певній колис
Він уявляв собі, що б це було, коли б він зно
розбив ту сітку. Його б не розстріляли і наві
не посадили б, можливо, що його навіть не вик
нули б з цинкографії. Йому довелося б тільк
сплачувати рік або два вартість сітки на шістс
марок у золотій валюті. Але як він міг би да
жити? Йому не давали б пройти з тією сітко
його зняли б з цієї роботи, яку він так полюби
яку він так спритно, від усіх найкраще робив. Т
він і сам зроду не наважився підійти до цієї робот
коли б розбив сітку вдруге. Пропали б п'ять рокі
науки, в художника одібрали б фарби, в музик
одняли б скрипку. Він весь спалахнув кров'ю і сті
снув пальці — щось хруснуло — він побачив, що наду
шив лінійку і сітка взялася жахливою розколиною

Він оглянувся навколо. В майстерні нікого н
було — він навшпиньках підійшов до шафи з хемі
каліями, дістав флякон із ціянкалієм, висипа
у рота, налив у склянку води і випив зараз.

— Але це був кваліфікований робітник праці, —
сказав я, — артист, і може якийнебудь вартови
на заводі не від того, щоб винести з півдесятк
гайок на грузила для сітей.

— Але ні, — сказала ясноблакитна тітка. —
Є й сторожі, що оце так само, як ви кажете
У нас сторож — а був він випивши, — засну
коло баку з мазутом, крана ж він чогос

двернув. Коли він прокинувся вранці під палю-
им сонцем Даґестану, то побачив, що витекло
отень з дві відер мазуту. Він привернув крана,
мився і пішов до брата. „Дай рушницю", сказав
ін братові. Трохи здивувався брат. — Але зараз
принесеш? — і сторож узяв рушницю, одійшовши
а ступнів сто від хати; було рано і нікого не
уло на вулиці. Далі він сів долі на солонцюватий
рунт — побоявся, що застудиться, ба ні, земля
епла, і зняв з правої ноги чув'яка.

VIII

Сторож застрелився під палючим сонцем Даґе-
стану. Здивована ясноблакитна тітка зчулася, що
саме доводить те, проти чого сперечалася. Вечір
запав за гори, що немов шерег барсуків чимчику-
вали вздовж залізниці. Кондуктор дав світ і бар-
суки зникли — тільки щось сопло і сичало в темних
вікнах вагону. Скошені сном подорожні лягали
на нумеровані полиці — і з людей робилися дво-
значними числами.

І я загнав у підголів'я клунка, поклав понад
стінкою рушничку і став міркувати, хто саме з паса-
жирів украде мою фотокамеру, чоботи й, не при
ночі сказати, рушничку.

Можливо, що це зробить причепурений, розгла-
джений і випрасований суб'єкт у макслíндерівських
штанях, з проділом посередині, з вусами щіткою
і в пенсне квадратиками. Я завжди був проти
пенсне квадратиками — хоча тепер рогові окуляри
змагаються з тим пенсне по всіх пунктах. Людей,
що носили в сімнадцятому році пенсне квадрати-
ками, можна було розстрілювати, не питаючись

документів, без великих шансів на помилку. Так люди, якщо не скінчили кадетського корпусу, т в усякім разі були не лівіші від кадетів.

Втім, не маючи достатнього досвіду в злодюжни справах (ставши дорослою людиною, я крав рідк і несистематично), я все ж таки вагався. Могло бут що на мої речі націляв саме не пенсненосец а той моторний, чорнявий чоловічок з прудким очима, що приходив півгодини тому в наше купе роздивлявся на мій клунок і спитав, хто я і куд їду і чиї то речі. Я був холодно відповів йому що їду до Таганрогу, де в мене є тітка вперших але за речі злякався.

А може, міркував я, засинаючи, оця сама ясно блакитна тітка і покраде мої речі, викинувши їх скажімо, в Ростові, через вікно якомусь партнерові. Можлива річ, що всі ті розмови про політику є тільки декорація, тільки театральне оформлення реальної справи. Але цю думку я нагнав геть, ледве вона встигла народитися.

Ніхто не ґарантований від такого штибу думок. Людина легко може уявляти собі абсолютно неможливі речі, як от, приміром, качку завбільшки за корову, з рогами, з ратицями і без крил. Їдучи з своїм власним батьком у вагоні, ви легко можете собі на одну мить уявити, що то батько спер вашого клунка, правда, ви цю думку негайно наганяєте і виявляється, що клунок просто запхано під лаву, щоб не заваджав. Про вас розповіли якусь брудну плітку — реєструючи в розумі своїм усіх, хто міг це робити, ви реєструєте і найкращого золотого друга — тільки ви одразу ж викидаєте його з того реєстру. Ніхто не ґарантований від такого сорту думок.

Тим більше, що вони подекуди справджуються. А в усякім разі краще тих думок не висловлювати. Є люди, що викладають отакі думки на стіл вважають, що вони „завжди кажуть правду“, або „констатують факти“. Насправді ж вони частенько просто поливають вас помиями. Дуже важливо акуратно і сміливо додумати думку до кінця. Сократ казав, що від цього походять усі цноти і доблесті. За це я не поручаюся, але ручуся, що від цього походить душевна рівновага, без якої не можна збудувати не лише соціялізм, а й просто альґебраїчне рівняння з одним невідомим.

Додумавши свою мисль до кінця, я вирішив, що ніхто моїх речей не скраде — тим паче, що я триматимусь за ремінь від рушниці. Таким способом постановивши, я міг спати. Ліхтар одкрив шлакову гору, його товариші-ліхтарі побігли вперед і закрили завод — невідомий завод уночі. Я заснув і мені приснився сон про життя Гая Сергійовича Шайби.

ШАЙБА

Димніші домни в присмерку палючім,
Доми димніші на горі вечірній
І кавпери стоять, мов капітани
Над естокадами, зіпершись на обручі
Повітродувних труб і в рупори покірні
Скликають газ:
Цео!
Цео!
Цео!
Це образи, це одгуки, це одсвітання.
Веде завод за води неминучі

За дюни шлакові, де домни-дромадери
Бредуть крізь ночі, крізь кошмари мідні.
В неімовірним сном загружені печери.

Гай Сергійович Шайба сміявся. Ще зроду свого він не сміявся так. Не срібні дзвоники вибігали і котились по небу між хмар, не срібні квіти сміху засівали землю між трав — ні, — грубі крики гуркотіли з його грудей, захлинаючись, спиняючи один одного, шибаючи один одного в спину, вони виринали з його веселих грудей. Уперше зроду свого сміявся Гай Сергійович Шайба.

Гай Сергійович сотав руками, ніби намотуючи на них усе мереживо довколишнього і соняшного світу. Він викидав ногами, ніби знов скидаючи з себе довколишнє соняшне мереживо світу. Він летів уперед, виміряючи ширник просторів, в одну невимірну невмирущу мить облітав навколо світу і знову був на тім самім місці. Гай Сергійович сміявся на руках у своєї матері.

Невідомо, з чого саме сміявся Гай Сергійович Шайба, випинаючись і випростуючись з рук своєї матері. Бо перед ним саме стояв завод.

Через весь день працювавши, зайшов завод у вечір. Через увесь день палавши, зайшло над завод сонце. На той час сонце ще циркулювало над Російською імперією в її Малоросійській частині. Серед білі піскуваті баранці хмар сонце виливало в себе розплавлений чавун. Далі воно байдуже перекинулося за крейдяні гори і завод засвітився своїм світлом.

Немов троє марсіян, на триногих стативах стояли три домни і коло них, як п'ять круглих куль, стреміли п'ятеро кавперів. Колінкуватий удав газоочисних труб сповивав тіло доменного цеху. Три градирні, мов жирні черниці, крапали слізьми в содові озера під собою.

Весь же завод був як ялинка. Кругом горіли свічі. Безліччю вогнів горів невикористаний газ — це були свічі. Під темною брамою заводу виходили сумні, чорні, закурені, задимлені люди. Смішного не було нічого, — і все ж таки Гай Сергійович реготався, як ніколи в своїм короткім житті.

Навпаки, мати його плакала. Бо Сергія Шайбу мали одвести на станцію двоє жандарів. Жандарі — це люди в синіх мундирах з білими шнурками, в блискучих шеврових чоботях, добре виголені і чистенькі. Жандарі настирно закликали Сергія Шайбу прогулятись на станцію — а з станції в Сибір. Сергій же Шайба дуже не хотів розлучатися з молодою жінкою і з симпатичним Гаєм Сергійовичем Шайбою. Гаєві Сергійовичу Шайбі здавалося, що блискучі, сині жандарі дуже смішно граються з Сергієм Шайбою, сіпаючи його за руки, зав'язуючи добрим англійським поясом. Отже він роззявив рота і сміявся так, як зроду ще не сміявся. Найбільше його смішила невідповідність між зусиллями жандарів і стремлінням Сергія Шайби. Вони сіпали його назад, а він рвався наперед, ніби силкуючись узяти Гая Сергійовича на руки — а після цього він мав клацати пальцями і всякою іншою манірою постачати Гаєві Сергійовичу інтелектуальну розвагу.

Нарешті жандарі сіпнули Сергія Шайбу так, що товариш Сергій Шайба упав на спину. Це вже було так смішно, що не можна цього собі уявити, не бачивши. Гай Сергійович зовсім захлинався від сміху. Руками, ногами, головою, всім

пружним, розкішним тільцем він летів до батька, що так прекрасно смішив його і сміявся, сміявся, сміявся.

*

І раптом сміх несамовитий:
В смертельнім цеху труби клепані тремтять — реве залізо,
Рве хуга фурми,
Сопла дико виють,
Гудуть залізні ферми естокад
І на пісочок у дитячі форми
Кошмарний хобот обережно лізе.
То молочком чавунним напуває
Спітніла домна свої любі діти.
Сопе й парує
черево таємне
Ще повне плоду і не спочиває
Бездомна мати ще дітей родити.

У легку мжичку Гай Сергійович Шайба ішов поважний і замислений. У жмені він добре мав царську копійку і лініями життя, смерти й щастя відчував на копійці орла і кінного дядю з дрюком, который дядя з невідомих причин звався решкою. На ту царську копійку мама радила його купити дві царські цукерки — коли б почистити таку цукерку від паперу, вона скидалася на канатну вагонетку — тільки замість крейди в ній було павидло — солодкий дьоготь цукеркової вагонетки.

Гай Сергійович Шайба свої плекав думки щодо царської копійки. Влучно кинута об стіну коксового цеху, ця копійка могла породити другу копійку, або ж загинути сама в цупких лапах Кроня.

З погляду Гая Сергійовича Шайби, так само як і з погляду інших його віку пролетарів, Кронь, син майстра, був герой. Передо всім, Кронь на голову, на велику незграбну банькувату голову, вищий від інших. Він був старший віком і батько його був старший ранґом. Його батько був дослужився до майстра силою хитрої механіки, яка звалася на заводі — бути за нічного сторожа. Кронів батько, прагнучи командних гір в індустрії, оженився з дівчиною, що викликала естетичне почуття в головного інженера. Могутній порив до краси зблизив серце інженера і Кроневого батька — Кронів батько став майстром нічної зміни, для невідповідальних робіт і заслужив на назву „нічного сторожа". Вночі майстер Кронь не бував удома, з чим охоче мирився його друг інженер.

Отже син майстра Кроня був герой. Він вищого був походження, був вищий на зріст, був дужчий і мав багато копійок. Окрім того він мав чимало монет на дві, три й п'ять копійок, як і належиться сливе дорослій людині. Син майстра Кронь був сливе доросла людина. Подекуди він замикався сам у кльозеті і за півгодини виходив звідти з ще товщими, ще червонішими губами і з розпаленими, заспаними очима.

Але найбільше дивувало інших тої ж епохи пролетарів, що Кронь завжди вигравав. Він міг програти, вісім, десять, одинадцять копійок, але наприкінці все одно вигравав усі гроші назад і забирав при цьому чимало прибутку.

Це саме і обмірковував Гай Сергійович Шайба, затискуючи в руці царську копійку на дві царські цукерки ринковою вартістю. Шахрувати не було як — суворі вікодавні правила гри не давали ніякої змоги шахрувати. І все ж таки, ні разу не було, щоб Кронь кінець-кінцем програв.

В цей день Гай Сергійович Шайба вперше встановив, що дрібний капітал безсилий боротися з великим капіталом. Не карбованець народжується з копійок, вирішив він, а карбованець ковтає копійки. Економічна боротьба між карбованцем і копійкою — нерівна боротьба. Чи є яканебудь боротьба окроме економічної? — подумав Гай Сергійович Шайба і підійшов до кутка коксового цеху — а там уже дзвеніли копійки об стіну.

Уже бій ущухав. На розтуленій долоні Кронь уже має цілу конічну купу пролетарських копійок. У цю саму мить хтось з товаришів програв останню копійку. „Клади сюди“, скомандував Кронь і остання копійка зникла в горі акумуляції капіталу. Гай Сергійович Шайба болюче відчував у своїй руці, лініями життя, смерти й щастя, мідний еквівалент двох царських цукерок. Він розтулив долоню. Дзень! — мала полетіти копійка і розчинитися в Кроневім багатстві.

Але копійка не полетіла. Гай Сергійович Шайба одійшов од стінки і акуратно поклав копійку на витягнуту Кроневу долоню. Кронь остовпів, а Гай Сергійович Шайба звернувся до товаришів з короткою промовою.

„Товариші“, сказав Гай Сергійович Шайба. „Для чого боротися економічно? Все одно його карбованці з'їдять мою копійку. Спробуйте

боротися інакше. Пролетарі всіх країн, єднайтеся!“

Гай Сергійович Шайба розмахнувся і вдарив знизу по Кроневій руці. Вгору бризнув фонтан копійок і вони розсипалися у коксовому штибі. Бій був довший, ніж на те сподівався Кронь. Від першого ж штурхана Гай Сергійович Шайба одлетів до стінки і притулився до неї спиною.

Попереду в нього над усе панувало враження, ніби ввесь Кронь обріс болючими кістками зібганих кулаків. Ніби він, Гай Сергійович Шайба, голіруч мусів бити вугілля, що засипають у коксову піч. Кронь був, як дредновт,—усе м'яке і живе десь сховалося, наче його не було. Довгими залізними ударами Кронь націляв між Гаєві ребра і Гай ледве управлявся підставляти руки.

Надзвичайні райдужні потойбічні ляндшафти побачив Гай Сергійович Шайба. З чорної оксамитної темряви викотилось зелене світозоре мерехтливе гало, ніби молоде листя всіх весен всесвіту спливлося, споїлося в одній щасливій кулі. Але щастя було недовге, і куля розлетілася на мільярд зелених зернин, а темрява з чорної зробилася оксамитно-фіялкова. Зелені зерна зникли і оксамитно-фіялкова хмара набрякла фіолетовими берегами. Вона надималася чимраз дужче і крізь неї просвічував захід сонця, жовтогаряче проміння пропалило хмару, і Гай побачив свято соняшного западу. Це була така рубінова оркестра кармінів, краплаків, оранжевих охр, киноварів і пурпурів, що око не могло витримати її і осліпло.

В ту ж мить Гай Сергійович Шайба забув про око. Тепер йому здавалося, що обличчя йому

тихо опустилося в миску з теплою, теплою водою. Напруження губ і зубів враз розпустилося в заспокійливому теплому морі. Море пливло по лицю, по шиї і втішно охолоджувало гарячу сорочку. Це другий Кронів удар розкраяв йому стиснуті губи.

З глибокою щирістю і серйозністю, з розміреною спокійною увагою, Гай Сергійович Шайба опустив непотрібні руки. Переможний Кронь насунув на нього, добираючи місця, щоб завдати останній удар. Він бовванів величезний і розкарячений, немов огидний допотопний рак, затуляючи Гаєві завод. Коротким ударом, вклавши в нього всю свою любов і майстерність, Гай Сергійович Шайба влучив ногою Кроневі в те місце, за яке Кронь мав звичку триматися руками. На хвилину Кронь застиг, потім хитнувся і впав навзнак, одкриваючи перед Гаєм коксовий цех.

Вражене око і досі коливалось по зеленозолотих океанах, уперше побачених у недовгім житті. Але й видюще око вперше в недовгім житті побачило коксовий цех.

Як ґренадири на наївній лубковій картині, витяглась у диму, вогні й крові батарея коксових печей. Як гарматний ґніт, над одною горіла свіча і от вона поволі звелася вгору, і одкрилось вогненне серце коксового ґренадира. Палаюче серце нахилилося вперед і розпукло посередині, як жахлива рубана рана. Хитнувся споєнь, і вогонь почав падати вниз. Колосальними коцюбами двоє вигрібали, кокс і дві жінки з шлянґ поливали його сльозами. Хмарами радився дим і сповивав мовчазний шерег ще цілих ґренадирів.

Сичала вода в вогні, нагорі горіла свіча. Шкварчав, згасав і чорнішав кокс коло самих ніг відважних жінок, що воювали з коксом, бо чоловіки воювали з німцями. Була війна, і коло коксового цеху виріс новий бензольний завод.

Великий інженер, знаменитий професор, патріотичний учений будував цей завод, щоб христолюбиве воїнство білого царя могло стріляти в німців набоями незгіршими від німецьких. На той завод нікого не пускали. І тепер на варті перед ним стояв дядя з широкою бородою і з хрестом на кашкеті, а з дядею балакав якийсь чоловік. Цей чоловік повернувся до місця орлянки і глянув на нього орлячим оком.

Гай Сергійович Шайба знов повернувся на землю. На купі металоблискуватого коксу, немов убитий шуліка, лежав Кронь — навколо метушилися хлопці, збираючи монету.

З великою серйозністю і деяким жалем Гай Сергійович Шайба споглядав бойовище. Йому не шкода була Кроня і йому не смішна була ефектна поза Кроневого тіла, але творчою хлоп'ячою душею він не полюбляв деструкції. Ненависть не ночувала ще ні одної ночі в його душі. Він стояв серйозний і замислений. Зненацька йому здалося, що Кронь ожив і знов бовванів перед ним, немов огидний допотопний рак, куди більший, куди дужчий, куди старіший, куди п'яніший Кронь. Гай Сергійович Шайба хотів звести руки, щоб ще раз подоліти Кроня, і не міг. Руки йому стягав добрий англійський ремінь. Перед ним стояв батько-Кронь, „нічний сторож“, друг естетного інженера. Хлопці розлетілись, мов липове клиння в столярнім цеху,

а Кронь-син уже звівся на ноги і націляв здоровенним шматком коксу в ціле око Гая Сергійовича Шайби. Кронь-батько обома руками тримав пояса навколо невеликого тіла Гая Сергійовича Шайби. Він зробив останнє одчайне зусилля, щоб визволитись, і застиг. На лиці йому мимоволі помалу розливалася усмішка.

Його вразила колосальна, монструозна невідповідність між його силою й силами його ворогів. Це було, наче хтось пускав у хід весь ливарний цех, щоб одлити одного ґудзика для інженерових штанів, ґудзика, що загинув в естетичному екстазі. Це було, наче мартен загружали новими плугами, букерами, снопов'язалками і сівалками для того, щоб одлити сталеву англійську шпильку замість того таки в естетному екстазі загиблого ґудзика. Гай Сергійович Шайба відчув, що кумеднішої ситуації він за недовгого свого життя ще не управився спостерігати.

Затулина на коксовій печі затулилась і піч змокла і змовкла. Навпаки, рот Гая Сергійовича Шайби розтягся до самих вух — розкрився, як діяфрагма, і втопив Кронів, бензольний цех і ті, що навколо стояли, ляндшафти, в мужньому здоровому сміхові.

*

Ах, життя моє дороге,
Хто мені дав тебе, тепле і сильне!
Бігти берегом, бігти геть,
Бігти блискучою, вогкою рінню.

Занести руку з-за хмар,
Занести за небесну спину.

Розмах. В удар
Тіло, голову, душу вкинути.

Ах, життя моє, кругле як м'яч,
Пружне й палюче, як любов,
Падай. Злітайся. Смійся. Плач.
Цілуй дужче, знов і знов.

До кінця цілуй. До зубів.
До холодного цілуй поту.
Так ніхто тебе не любив,
Не пив слину з крепкого рота.

Ах, життя моє, кругле як м'яч,
Ти з яких зірвалось шківів?
Души мене. Кров'ю моєю пияч.
Так ніхто тебе не любив.

Коли інші комуністи одступили з Червоною армією, Гай Сергійович Шайба зостався в заводі — до скорого побачення.

Другого дня потяглися дорогою підводи. Бурі, сумні мужики везли закурених солдатів — навхрест кашкету в них була біла стрічка — це й були денікінці. Вони були стомлені, ввічливі й просили молока, за молоко вони не платили. З ними було багато офіцерів, офіцери були стомлені, злі і вимагали м'яса і за м'ясо вони не платили.

Третього ж дня виявилося, що всі вони куроцапи. Кожен солдат виходив з квартири діставати курку — і діставав. Вони ж були яйцехвати — кожен солдат увечері збивав собі ґоґель-моґель. Вони ж були вошопруди — кожен солдат увечері скидав штани й бив нужу.

Гай Сергійович Шайба — до скорого побачення! — працював коло другої домни за каталя. Він навалював повну козу руди — це було п'ятдесят два пуди — і котив козу до домни. Була станція — децимальна вага. Коза котилася по чавунних плитах. Подекуди Гай Сергійович Шайба вибирався на естокаду і допомагав викидати руду з вагонів. З естокади він оглядав денікінські панцерники і оцінював денікінські позиції. Він заранше складав плян повстання.

Після роботи Гай Сергійович Шайба приходив додому і скидав сорочку. Поки він на дворі мив своє залізне тіло з цинкового тазу, мати різала хліб. Гай Сергійович Шайба споліскував цинковий таз чистою водою і ніс у хату. Потім він обтирався, мати насипала йому в той самий таз кулешу і Гай Сергійович Шайба задумливо виїдав повний таз.

Потім він одягав чисту сорочку, штани з кльошем і підперізувався добрим ременем. Закурював цигарку і легкою елеґантною ходою йшов до Тасі.

Як Гай Сергійович Шайба був найкращий хлопець, так Тася була найкраща дівчина. Вони були як передня пара в балеті, як дві найкращі книги в бібліотеці, як соняшний день і зоряна ніч.

Розмаїтоколірні мільйони леґенд написано в книгах про кохання і всі ті леґенди в належний час і в нормальному порядку пережив Гай Сергійович Шайба. Він спинив свій погляд на весняних хмарах і це не здавалось йому недоцільним марнуванням дорогоцінного часу. Він читав з Тасею Енґельса — і це здавалося йому пропаґандою марксизму. Він показував Тасі, як він може ко-

тити дві кози одразу — і це вони розглядали, як фізичну вправу. Він ходив гуляти по третій поперечній вулиці і випадково стрівав Тасю, а після цього зовсім природно було, що вони йшли гуляти вдвох. Потім з математичною точністю було встановлено, що вони створені один для одного в цілому світі. Далі з'ясувалося, що хмари, Енґельс і кози стали нецікаві, і хмари, і кози, і Енґельс в колосальному розмірі знайшлися в їхніх тілах, а крім того в тих тілах одкрилися зовсім небувалі поняття, краєвиди, нові слова, філософські обрії, поперечні вулиці і фізкультурні вправи.

Тепер Гай Сергійович Шайба йшов дуже замислений. Після завтра мало бути повстання і він тепер ходив з Тасею, щоб не викликати на себе підозри. Він так замислився, що й не побачив по той бік елеґантного гусарського корнета в синьому доломані з жовтим шитвом і в червоних бриджах. Зате ж корнета побачила Тася і зовсім трошки, непомітно сама для себе, скосила очі потойбіч вулиці життя. Довівши Тасю до садка, Гай Сергійович Шайба спішно попрощав її — завтра вони не побачаться, хібащо позавтра ввечері — і хай іде додому. Гай Сергійович Шайба оглянувся навколо і зник у кущах жовтої акації. Зникнувши з очей, Гай Сергійович Шайба згадав, що не розповів їй, як часто вони бачитимуться за скільки днів, як вони житимуть просто вкупі. Це можна, звичайно, розповісти і потім, але слід розповідати одразу — така любов — не рушиться від вулканового вибуху, але завалюється від малої шпаринки.

О! вранці, коли Гай Сергійович Шайба, через усю ніч радившися з товаришами, ішов на роботу,

він побачив: Тася балакала з якимось корнетом — і це був Кронь.

О! звичайно Гай Сергійович Шайба не міг мати заздрощів — Кронь не був того вартий. Він міг би, взявши по Кроневі в кожну руку, навчати ще десяток Кронів політичної економії, фізики, хемії й механіки. Йому довелося б довго стукати Кроневою головою об Кроневу голову, щоб забити в ті голови основні підвалини наукового світорозуміння. Щождо синього доломану і червоних штанів, то ця красива картина обтягла фізичні дані, на які жаль було дивитись Гаєві Сергійовичу Шайбі. Тася, можна за це ручитися, одною рукою управилась би задушити ці фізичні дані.

Гай Сергійович Шайба катав по чавунній підлозі руду і мало не всміхався, але не настав ще час всміхатися. Бо, коли Гай Сергійович Шайба повісив бляху на цвяшок, до нього підійшов старий Кронь, „нічний сторож“, і покликав його в контору. В конторі було порожньо і товариші всі вже повиходили з заводу. Сутеніло і в контору ввійшов Кронь з чотирма солдатами. Сутеніло і корнет Кронь повів Гая Сергійовича під стіну повітродувки розстрілювати — завтра мало бути повстання — це з'ясував корнет Кронь за допомогою нічного сторожа, старого Кроня.

Коло першого кавпера Гай Сергійович Шайба, що йшов попереду всіх, обміркував, як можна втекти у лісі газоочисних труб і кавперів. Отже він зігнувся — і в ту ж мить старий Кронь оперезав його поверх рук ременем. Солдатські руки підхопили ремінь і затягли його на спині Гая Сергійовича Шайби.

Як пахне газок. Як шерестить під ногами кокус. І раптом дикучий несамовитий свист запав у вуха, як ватою прочищаючи слух, лоскочучи тіло, зашиваючись під шкіру — випуск чавуна. Чавун! Чавун!

Гай Сергійович Шайба зрозумів, що він помре, як майстер ливарного цеху, старий майстер вагранник. Був голод і робітники одливали сковороди, чавунки, робили запалки і міняли на хліб. Але він, старий майстер, щодня ні на мить не спізнившися, приходив у цех, роздивлявся на чавунні цурупалки і командував коло вагранки. Він був знаменитий майстер. це про нього зложилась леґенда з одливкою. Ще давно, перед війною, його звільнено з заводу за неблагонадійність. Цех став — одливка не виходила. Інженери, майстри і директор заводу прийшли в цех і наглядали за формами, за температурою, за шихтою. Одна одливка за другою провалювалась. Цех став — і на завтра знову з уклонами й чемними словами покликано майстра.

Крізь дикучий несамовитий свист громадянської війни, через голод і холод старий майстер стояв над вагранкою. Кінець-кінцем жінка його не стерпіла і стала віддаватись солдатам за мірку картоплі. Але старий майстер не знав і не хотів знати про це. Щоранку він приходив у цех, роздивлявся цурпалки чавуну, бракував, визначав шихту і командував над вагранкою.

І от одного дня випало так, що в цеху ніхто не схотів робити. Він сам вибрав чавун, сам загрузив шихту і став угорі над вічком. Коли ж чавун був готовий, він кинувся вниз у вогнене молоко.

Недовго стояли робітники як закостенілі. Треба було поховати старого майстра. Вони зробили з дощок і глини форму людського тіла, підвели ківш, взяли чавун і одлили чавунного майстра. Коли прохололо чавунне тіло, вони одвезли його на цвинтар і поставили на могилі.

Гай Сергійович Шайба отямивсь крізь дикучий несамовитий свист, коли випускали чавун. Свист умер, а він усе ще був живий.

— По краснозадому мерзавцу паать!..

Десь з-поза далеких меж газового запаху і шересту коксового зародився голос Кроня. Високі тополі за заводським муром вросли в огнене вікно неба. Голос Кронів умер, а Гай Сергійович Шайба все ще був живий. Завтра має бути повстання, а він через химерний, ідіотський випадок має умерти сьогодні. Невідповідність була така разюча, така неймовірна, що Гай Сергійович Шайба не витримав. Він стиха засміявся, стоячи коло стіни повітродувки. Було поночі — хто сміє сміятись — схопився Кронь і кинувся повертати до себе солдатів, вдивляючись їм у зуби. Але їм зуби не сміялись, а цокотіли — од свічок ходором ходили колосальні тіні по землі.

— По краснозадому мерзавцу паать!.. — затремтів Кронів голос. Солдати повернулися до стінки. Пахло газом і шерестів кокус під чобітьми. Коло стінки вже нікого не було.

*

Ось іду по рейці і хитаюсь,
Чи дійду до краю, чи впаду?
Ліс ліворуч, мов зелений заєць,
Задивився на мою ходу.

Скільки днів любилося з ночами,
Пропадало вранці у вікні,
Скільки птиць летіло над полями,
Не верталося до мене уві сні.

Десь далеко одинокий коник
Пісню травам і лісам згадав.
Наче гасне дерев'яний дзвоник,
Наче спить і падає вода.

Я іду по рейці і хитаюсь
Чи дійду до віку, чи впаду.
Ліс спинивсь. Ліс, мов зелений заєць,
Задивився на мою ходу.

Гай Сергійович Шайба сидів на коні. Це було теж любиме тіло — бочкувате, гаряче і слухняне. Варт було трохи стиснути його ногами і воно бралося гойдати ритмічно Гая Сергійовича Шайбу. Варт було трохи натягти вуздечку, і тіло починало капризно вигравати дрібним вимахом. Варт було вколоти тіло і воно одривалось од землі й летіло над шляхом, а земля робилася морем і бралася хвилями — долів! горів! долів! горів! — перекочувались, вандрували хвилі.

Напередодні, наступаючи з великою помпезністю, з кіннотою, гарматою і піхотою, денікінці вибили роту Гая Сергійовича Шайби зі станції Конотіп. Власне, Гай Сергійович Шайба був би тримався на шляху за тополями коло станції проти кінноти, гармати й піхоти, коли б з панцерника не влучили в лівий фланг стрілецької лінії й не положили б одинадцять рядком у рівчаку над шляхом. Гай Сергійович Шайба одсту-

пив, а денікінські гусари ринулися на одинадцять мертвих і постягали з них сорочки, пояси й чоботи.

Коли стемніло, Гай Сергійович Шайба взяв із собою аґітпропа, і вони поїхали вдвох у роз'їзд. Аґітпроп у Гая Сергійовича Шайби був з акторів і дрейфив. Обіруч чорної дороги росли темні декорації кущів, просто попереду на переїзді була денікінська застава. У кущах щось шаруділо — вітер наввипередки з зайцями, і аґітпроп остаточно ліг у дрейф. Він почав аґітувати і пропаґувати ідею, що далі їхати нема для чого. „Підождіть тут" — сказав Гай Сергійович Шайба. „Друже Аркадію, не говоріть так красиво, вас ніхто не чує". Аґітпроп став, а Гай Сергійович Шайба поїхав далі. І от він почув тихий виплеск копит по дорозі. Той виплеск голоснішав, але віддалявся, частішав, але тікав геть. То аґітпроп, не перенісши темних кущів при дорозі, галопом подався додому. Та не було тихо — інші копита сплеснули попереду, вони тихішали, але наближалися, рідшали, але були вже на голос від нього. „Какова полка?" кричав тенорок — немужній, прокурений, пропитий, авторитетний, переляканий тенорок. Гай Сергійович Шайба не відповідав і їхав поволі вперед. У прокатнім цеху було куди небезпечніше — треба було стрибати між смертельних штаб, що вистрибували як блискавки, з допель-дуо, снувались коло ніг, зоставляли півсантиметра безпечного місця. Денікінці почали стріляти — вночі з коней. Це було вже зовсім смішно. Може статися, що Гай Сергійович Шайба стиха розсміявся вночі, бо після німої хвилини денікінці повернули коней і подалися назад.

За півгодини Гай Сергійович Шайба, уникаючи застав, як штаб смуг і кутніх штанг провів роту на станцію Конотіп і з-поза станції, з тилу, почав стріляти. Ніякого вночі бою не було — не було ніякої небезпеки: куроцапи, яйцехвати і мордобої світ-заочі тікали через ріллю, через соняшники, через кущі, сіяли рушниці, погони й кокарди, а вранці Гай Сергійович Шайба вже наступав на них зі станції Конотопу обаполи залізничної колії. З лівого флангу, де були кущі, Гай Сергійович Шайба вивів свою кінноту верхи — це був аґітпроп і ще скілька душ на конях, забраних у станції, — од кущів праворуч лежала його стрілецька лінія. Сам він виїхав трохи за кущі і став. З шанобливої обережної дистанції стріляли денікінці.

Ясний, теплий день. З гаю, в міжвогневій зоні вихопився вовк і побіг уздовж стрілецької лінії. Наляканий розмаїтими громами серед ясного дня, сірий чухрав, підібгавши хвоста, просто на станцію. Гай Сергійович Шайба мало не вискочив із стремен — бий, хлопці, вовка — і мовчазна лінія, запалена мисливським шалом, затріскотіла навперейми аж до кінця по той бік колії.

Ясний, світлий день. Як хилило сонце на сон. Як скліпував теплий вітер вії. Як перед заплющеними очима марширували незчисленні неспані ночі, сипалися темні села — і в селах було сіно, був хліб, було молоко — не було тільки сну. Варт було сісти до столу й покласти на руки голову, як прокидалися воші. Вошей було стільки, скільки є на світі секунд — одні були швидкі й яскравіші, другі ситі й сонниві.

Ночі, ночі й ночі. Ночі повні нужі — ні спати,

ні бити нужу. Незліченні села, що простяглись аж туди, до заводу. На заводі зараз яйцехвати уже вивозили варстати, псували мартени, забирали електромотори. Незліченні, безсонні по вінця повні нужею й думками села.

Гай Сергійович Шайба розплющив очі. Просто перед ним у соняшниках двигонило якесь невелике повісмо людей. Аґітпроп і інша кавалерія позлазили з коней і щось гукали до нього, Гая Сергійовича Шайби.

Гай Сергійович Шайба глибоко зідхнув, розстебнув штани й взявся бити воші. Насамперед він вигріб їх кілька жмень і висипав долі. Потім він почав нищити їх поодинці. З лютою ненавистю він душив темні безсонні ночі, силкуючись почути між пальцями соковите чвакання ворогів. Але нічого не було чути — пролинула блискавична черга вистрілів і перед ногами коня виприснуло п'ять фонтанів куряви. Гай Сергійович Шайба подивився перед собою в соняшники. Десь із правої руки, ярком, денікінці підвезли кулемета, випустили по ньому чергу і кулемет застрайкував.

Це вже скидалося на дротовий варстат прокатного цеху. З-під дротових пальців мало хто виходив на пенсію цілий — дріт перепалював ноги і перетинав тіло з кулеметною швидкістю. Варт було йому засотатись і запутлятись на одну сьому частину секунди, як уже з цеху виносили майбутнього шарманщика, абож продавця газет та журналів. Гай Сергійович Шайба колись стояв біля останнього варстата перед мотовилом, де дріт пролітав сім метрів на секунду. Дріт запутлявся навколо нього, коли він зирнув угору на поперечну станину. Він саме успів схопитися за штанґу й підлетіти вгору, а вогненне койло закрутилося гадюкою долі.

Отже, Гай Сергійович Шайба поважав кулемет. Шрапнель, ударні й рушниці він вважав за театральну стрілянину для слабонервних, але кулемет у компетентних руках — машина ділова. Гай Сергійович Шайба з деякою поспішністю упорядкував штани. Бризнула в кур друга черга з кулемета і він знову застопорив. Бризнула третя черга уже в порожнє місце — понад кущами вів свого коня Гай Сергійович Шайба і кінь шкутильгав на праву передню. Кожен конів крок крапав кров'ю. „Давай сюди кулемета — інтеліґенти, не управляються коло свого — мало каші їли“, — і Гай Сергійович Шайба за дві хвилини скосив соняшники, кулемета і добровільних реставраторів Російської імперії.

В цей ясний, теплий день денікінців покотили на південь. З хутора Михайлівського прийшли ешельони латишів. Червоне козацтво доскочило вже до самого Харкова. Гай Сергійович Шайба підійшов до соняшників і знайшов одного живого. Немужній, пропитий, прокурений, авторитетний, переляканий тенорок просив жити. Це був поручник Кронь, виплід естетичних поривань головного інженера. „Візьміть його, — можете позабирати речі, тільки англійський пояс мені, на спомин — але... щоб був живий — він мені ще придасться для вияснення на заводі...“ Надвечір стих і теплий вітер, над станцією сіявся дощик і Гай Сергійович Шайба спав, поклавши руки на стіл, а голову на руки.

Незчисленні пережиті села, темні хати, що їх ніколи більше не побачиш, журавлі над крини-

цями, сховані кури співають на горищі. Незчисленні ночі крізь села, нужа без кінця і краю — і от станція. Покотом сплять червоні солдати, аґітпроп лежить на столі і вгруз носом у каламар — з кожним сопом з каламаря фонтаном присне чорнило — воші перебито, розчавлено з тріском, як вистріли — і Гай Сергійович Шайба спав, поклавши голову на руки.

*

Ах, зглянься, благатимете ви
І поцілуєте бійцям запилені халяви
І кульбаба гойдатиме в траві
Без голови стебло — укошене в отаві.

Ах, зглянься! О, жаль! О, жаль! О, жаль!
Все віддамо — лиш подаруйте волю.
— Ю бет ай шел! — погодиться коваль
І розстріляє вас на голфовому полі.

З машинами ж управимось сами,
Сами зробили — сами пустимо у хід.
Машини радо нас послухають і ми
Новий обточимо і вишліфуєм світ.

Гай Сергійович Шайба підвів голову зі схрещених рук і глянув перед собою. Величезне море стола, немов парусами, усіяне було паперами. Це були малі торговельні бриги з замовленнями на залізні штаби, поштові фреґати з негайними наказами, корвети з воєнізаційними намірами, театральні баржі, загружені мандрівними трупами, рибальські шкуни з оселедцями й судаками в маринаді для робітничої кооперації — це була неоглядна фльота паперових парусів, що припливла

в порт завкомівського стола, над яким високо маячив Гай Сергійович Шайба.

Ще було півтемно, але вже набилося людей. Майстер другої домни зарізав шихту — в коксі процент попільности — в збірному цеху монтер Іллін пустив англійський стругальний варстат — спеціяльна комісія з спеціялістів дурно два місяці проїдалася коло того варстата — дайте мені довідку, що працював слюсарем другого розряду — як живеш, Шайбо, приходь сьогодні, буде що й до чого — котись, Гришко, не заважай, а то викину під три чорти за вікно — о третій годині повертається культбриґада з села, щоб була трибуна-оркестра — щоб сповістили по цехах — мітинґ, — там же щоб доповідач про папу римського — як не буде трибуни за чверть на третю... словом, щоб, баста — летучу нараду про культкерівництво в електричному цеху — сідайте, браття, і нате вам десять хвилин — вигрібай факти — хто говорить — голова робкоопу? — Шайба, — коли ти будеш годувати робочих шрапнелем і возити хліб на м'ясних підводах, я тобі розкажу в деталях, куди ти завтра поїдеш і яким поїздом — убиральниця Кроніха Олена прохає заплатити за надурочне — виплатити, — твого чоловіка й сина я розстріляв тут на землі — але ти, бабо, робітниця і працюєш чесно.

О! В механічному, в револьверному варстаті знайшли шабер між шестернями — братця, обміркуйте культкерівництво в електричному без мене — ша, козацтво, зараз повернуся — на кого думаєте? ні, це не він — стривай, кого позавчора викинули по розкуркуленню — це той Іуда хотів змолоти револьверний — він сам себе змолов у кашу —

нехай хоч зараз вішається — хто перший побачив шабер? — поклич його сюди — стій, це що, як ти ріжеш, чи тобі повилазило — таблиця в тебе є? — про справу з шабером сьогодні вночі о пів до дванадцятої нарада — щоб був директор і громадяни інженери — здоров, Іллін, вітаю тебе з стругальним, ти художник, но про тебе ніхто не знатиме — ніхто не влаштує виставки того, що ти повершив — і тебе не виберуть на академіка — ти помреш у своїй хаті — але ми тебе не забудемо — компресор скінчили збирати? — браття, нам пишуть, ніхто в Союзі не робить таких компресорів — і хоч би який цуцик гавкнув у газеті — дощик? — але мітинґ одкриваю — товариші, наша культбриґада повернулася з села — повстаньте гнані і голодні, пролетарі усіх країн — їздили робочі, культробітники, оркестра, пролетарський поет і так далі — в'їздили в хутори, виїздили з колгоспів — дядьки накидали три підводи ікон — возили бабів автом у зразкові колгоспи — виявили, як живуть люди, чи сплять по сорок душ під однією ковдрою — товаришу, дядько, ваше слово — тільки не розвозьте плужанської лірики — кажіть просто і прямо, що бачили — виявляйте, чи були заскоки — повстаньте гнані і голодні — тепер, товариші, я скажу. Ви пам'ятаєте, як ми робили на бельгійців. Як горіли свічки. Як пропадав газ. Як коксувальним вугіллям топили паровики. Як виганяли на вулицю з вовчим білетом за те, що читав Маркса. Як видавали двадцять п'ять рублів за одрізану дротом руку.

Товариші! Ми збудували новий електричний цех. Ми топимо штибом, товариші. Із шлаку ми робимо цеглу. Ми збудували нову повітродувку й вона йде у нас на газу, товариші.

Но, товариші, не електричний цех ми збудували. Не повітродувку ми поставили. Не нову домну ми пускаємо післязавтра, а старе бельгійське барахло розвалюємо. Ми збудували нових людей. Ми поставили нову історію. Ми пускаємо в хід нове життя, товариші. Кому нецікаво, вийди геть. Товариші, ви підняли ваші чорні руки. Не опускайте їх, у ваших чорних руках ніжна доля всіх людей світу. Ви отці нового світу — не упустіть дитя — воно в ваших чорних руках. Товариші, я закриваю мітинґ, — ні, ще про римську папу — вилазь з доповіддю, хто там — товариші, папа римський є головний римсько-католицький зверхпіп, но цікавиться православними церквами з недавнього часу — саме чогось тоді, коли в нас пущено всі шківи, коли ми повертаємо життя, коли ми двигонули вперед — повстаньте гнані і голодні — хто за? — учасникам культбриґади зібратися о дванадцятій годині ночі в клюбі для звіту — не спали шість діб — не поспиш ще й сьогодні — на завтра звільняю на день від роботи — одіспиш за все — диктую, стукай відповідь сілікаттрестові — де мій чоловік, поїхав у колгосп і досі немає, де ви діли мого чоловіка, що я довіку сама спатиму? — все одно не вийду, подай сюди мого чоловіка.

Гай Сергійович Шайба вийшов з-за столу і підійшов до баби. — Листа послали, но людина не ангол і не може весь вік спати з однією бабою — якщо не вернеться, то з міліцією його тягти не будемо. Гай Сергійович Шайба бабу поцілував дружньо, повернув за плечі і вона вже була за дверима — що тобі жінко? — навіщо ти сюди притягла пацана? — чи ти повернешся колись додому, чоло-

віче, третій день спиш на столі в завкомі — завтра в обід може прийду, наготуй мені цинковий таз помитись — одпливай додому, нема коли — до силікаттресту — у відповідь на вашого листа сповіщаємо — що тобі, пацан, пояса? — на тобі пояс, грайся, но тільки тікай додому — пацан узяв — о! це був добрий англійський пояс.

— Товариші, — сказав незабаром по цьому Гай Сергійович Шайба. — Часу в нас небагато, — і в тижні ми знайшли п'ять день, а в п'ятирічці ми дозволяємо собі лише чотири роки, але все ж таки ви маєте почекати п'ять хвилин, бо насупроти мого вікна в їдальні я нап'юсь чаю.

Як вепер, блукавши на подолах Даґестану і дійшовши горяного струменя, заллявшись потом, як градирня, як звір, він пив чай. Гарячою парою прикро промивався потужний котел його тіла — аж у кінчиках пальців; здригаючись болючою насолодою, він пив чай, шклянку за шклянкою, розплавлюючи зглягли жмути нескінчених думок, розпарюючи затужавілу шкаралупу недозволених питань. На мить він поклав голову на руки і в ту ж мить він став під трансмісією механічного цеху.

Мов океанський пароплав цех плив в Електриду. Кожний атом цегляної підлоги просякав дрібний двигіт невидимих хвиль, що на них гойдався механічний цех. Сичали ремені, з шківа — на шків — і з циркулем добрий шкіпер стояв над покопирсаною мапою земного валу — розміряючи пильно кругосвітну подорож валу — під ногами не було землі, він стояв над трюмом — звідти йшов таємничий двигіт.

Як маятник, міряв час брус на стругальнім варстаті — вперед — назад — вперед — назад і кучерявою піною завивалась стружка в минуле, у чагар перевойованих воєн, у давненезні доводи старої історії, у липучий літопис князів, королів, кошових, в десятитисячолітню костогризу людей, у смерть полотняних спантеличених смердів, у загибель незнаних, незаписаних героїв, у те, як пилипи і лакузи скакали в гречку і вистрибували з конопель міністрами й великими воєводами.

А навколо свердлили свердла. Серед мила й без мила, не вмер данило, болячка задавила, вони вдушувались у деталі великого мотора майбутности. Вони готували простір для свіжих лав юних болтів, нових бійців. Для нових нарізані віків у математичному факультеті револьверного варстата вони увійдуть у товщ сталевої маси — і кожен з них свою стріне гайку, прошиє її і з нею з'єднається навіки.

Аж от Гай Сергійович Шайба відчув, що він — фрез. Витвір тисячолітніх математичних зусиль темних геніїв підсвіту, він гіперболічний і блискучий вийшов на поверхню і в металевих верствах людства, в сталі, в залізі, в чавуні, в дуплинах, в жуках окалин, у перегартованій плівці, у потяжнім феррумі, в ванадії, молібдені, і манґані прорізає парадоксальну, але ясну й круглу лінію до вселюдського щастя. Фрез фрезів, він сам нарізав фрези, полегшуючи роботу майбутнім вікам. Википілий в тиглі самогарт, він сталеву вів лінію ні на мікрон праворуч, ні на мікрон ліворуч.

Важку, мов болт голову, він звів із схрещених рук. Мов тать, підкрався дощ і заходив по дахові дитячими пальцями. Круглими скляними іскрами дощ цілував вікно — і от дощ утік у кущі — перед

Ґаєм Сергійовичем Шайбою стояв пацан і плакав круглими літніми краплями. Об добрий англійський пояс, пристібуючи батька до стільця, об застібку, він порізав пальця і палець теж заплакав круглою краплею крови. — Стривай! — сказав Гай Сергійович Шайба і, взявши пацана навколінь, став видушувати з пучки кров, боляче на одну мить, а далі буде краще — він з острахом дивився на пацанове обличчя. Але пацан уже задивився на пучку, як з обріїв, з ярів пальцевої шкурки нове зіходило ще кривавіше сонце. Гай Сергійович Шайба зовсім збентежився, але давив дужче і глянув у вічі. Сльози висихали йому на зацікавлених очах і рот розійшовся осонням сміху.

IX

Сонце встало над степами Докавказзя. Рушниці ніхто не вкрав; я на дозвіллі додумав мисль — про тих, хто не розуміє індустріялізацію.

Коли хто протягом тринадцяти років не вправився розчовпати, в яку епоху він живе, не спромігся глянути на нескінченну історію насильства, експлуатації і убивства, що зветься історією людства на землі, не посмів бачити початок небувалої ери, забув, що в муках народжується нове життя — то той, ясне діло, не бачить і потужної дитини першого віку нової історії — індустріялізації Радянського краю.

Утересувавши носа в бутор будови, солодійно нюхаючи кал, покинутий під тином мулярами, ремствуючи на сміття, що десь згори сиплеться йому за комір, він не бачить, що над його головою винісся поверх за поверхом ґрандіозної конструкції. Як чисто було раніше навколо його ями, яка трава росла на берегах її, як тихо було, плаче він — і не підведе голови. Мир праху його — ніхто не кине в нього камінь — його заб'є цеглина з тринадцятого поверху, упавши на його бідну голову. Раніше від того племени загинуть його герої, що з ям прокопали ходи під конструкцію; їх видушать разом і коридори їхні завалять бутором і грузом.

Вчора в Донбасі посіяне сонце зійшло сьогодні над Докавказзям. Завтра воно зійде над Даґестаном. Потяг пливе степами Докавказзя. Проходить батько-провідник і інформує мене, що потяг спізнюється на одну годину двадцять хвилин. Мені шкода однієї години і цих двадцять хвилин і мене живий бере жаль, що мене все ж таки вночі обікрадено на одну годину і двадцять хвилин. За цей час я, можливо, взнав би про Даґестан дуже багато, може саме цього мені не вистачить на те, щоб схопити якийсь останній, остаточний штрих, і подорож моя буде неповна.

Але, поміркувавши трохи, я спостерігаю, що ухилився від громадських інтересів, замкнувся в ідеалістичну шкаралупу і проґавив інтереси своїх сяброподорожніх. Я спізнююся на одну годину двадцять хвилин. Ясноблакитна тітка спізнюється на одну годину двадцять хвилин (її не шкода, вона все одно спізнилася на півдесятка років проти нашої епохи), суб'єкт у макслíндерівських штанях спізнився на одну годину двадцять хвилин, суб'єкт з прудкими очима запізнився (попри всі прудкості своїх очей) на одну годину двадцять хвилин, сім командирів запізнилися на сім годин 7 × 20 хвилин,

сто дев'яносто чотири пасажири спізнилися на сто де'вяносто чотири години 194 X 20 хвилин. Це вже не година, а п'ятиденки й декади пасажиро-годин і пасажиродвадцять хвилин.

Спізнившися на одну годину і двадцять хвилин, особисто я не маю змоги (при наших темпах) обчисляти всю втрату часу, що її спричинив пасажирам швидкий потяг нумер два. Але я привертаю увагу читача, що без сумніву візьметься вирахувати цю втрату, на той факт, що це не жарт, а справжня втрата.

Февдально-буржуазний математик Малінін і Буренін, що його твори я вивчав у гімназії, цього, до речі, не розумів. Він був учений порядку індивідуалістичного і поряд із задачами, де пропонувалося змішати п'ять „цибиків" небесно-китайського чаю з п'ятьма гарнцями небесно-попівської манної крупи і продавати цю суміш з явною невигідністю для шлунку і для кишені покупця, по три карбованці п'ятдесят копійок за фунт, Малінін і Буренін висував ще таку мілітаристичну по формі проблему:

— Один солдат проходить одну верству за п'ятнадцять хвилин. За який час одну верству пройдуть сто солдатів?

Рішіть цю проблему, улюблений читачу! Коли ви, приєднуючись до Малініна і Бureніна, скажете, що сто солдатів пройдуть одну верству за ті самі п'ятнадцять хвилин, то ви, як і цей буржуазний учений, захрясли по самі вуха в індивідуалістичному болоті. Дозвольте витягти вас із болота. Правда, сто солдатів не просто пройдуть оту одну верству за двадцять п'ять годин — це була б Гулліверова математика.

Але сто солдатів пройдуть одну верству за тисячу п'ятсот чоловікохвилин. Вся біда Малініна й Бureніна в тому, що цей реакційний математик не добачав у солдаті людини; йому здавалося, що витрачено (з погляду його високородія, пана поручника) всіх тільки п'ятнадцять хвилин.

Отож затямте це собі і не запізнюйтесь на збори. Коли на вас чекали п'ятдесят товаришів і ви спізнилися на двадцять хвилин, то ви вкрали не двадцять хвилин, а одну тисячу чоловікохвилин — інакше сказати, ви розтратили чималу суму грошей.

Ви пригадуєте, що коли ми проїздили Донбас, на однім із перонів невідомий законодавець накреслив постанову:

Гулять на пероні воспрещается. Штраф 3 рубля

Я під'їздив до станції „Прохладная". Інакша станція — інакші закони. Прохладний Лікург вигадав інший закон:

Плевать на пероні воспрещается штраф 3 руб.

Отже в донбасівській станції не можна гуляти, а в докавказькій станції не можна плювати. Навпаки, в донбасівській станції — логічно, очевидно, можна плювати, а в докавказькій станції можна цілком безпечно гуляти. Я тільки но замислився про те, що розуміння культурности в докавказь-

кого станційного зевса, очевидно, було вище від такого ж розуміння в донбасівського станційного зевса, але глянув у вікно і в душу мою проник сумнів.

Коло таблиці з законом стояла конічна плювачка у метр увишки, з тієї баскої, невгамовної породи, яку в нас приковують до стовпів ланцюгами, щоб не втекла. Коло плювачки перебувала свіжа купа того, про віщо перо моє ніколи, повік не насміє нічого написати. Перед усім цим ляндшафтом стояв громадянин із непляцкартного вагона і, указуючи пальцем на ввесь комбінат, чітко промовив:

— Плювать ніззя, а... можна!

X

Невже ви цього не розумієте? Це значить: „Не можна плювати. Штраф 3 карбованці“. Тепер це на кожній станції. Обрії зникли — праворуч затулило їх передгір'я, укрите снігом і рідким лісом. Ліворуч — зимовий степ — снігу нема — прив'яла жовта трава, тепло, як у нас ранньої осени. Це перегін Терек — Гудермес. На станціях продають хліб — довгі сусульки — півметра вдовжки. Це чурек. Люди, не зважаючи на те, що чимдалі стає все тепліше, носять чимраз вищі й волохатіші шапки. З подзьобаних підборідь рідкі, як ліс, на покопирсанім підгір'ї, ростуть чорні й руді бороди. Сухі талії підперезані башликами. На ногах кавказькі мокасини. Народ цей балакає більше між собою і язиком неіндоевропейським — це тюрки: ногайці, тюркмени й татари.

Починаються ті місця, що їх індустріялізація переводитиме одразу на три щаблі вище — місця мулл, калиму, натурального господарства й інших доісторичних категорій.

Це не значить, що ці народи некультурні. В них є своя старовинна складна культура. Пролетарезуючись, скажемо, бакінські татари одразу стають прекрасними робітниками, це звичні до тонкої, складної роботи люди. Та все ж таки це інший світ і інакша культура. Наближається Даґестан. Десь між нами і цією старовинною культурою прикра проходить грань. Ще довго треба боротися за те, щоб грань ту спиляти рашпилем.

Близько Махач-Кала. Зовсім стає тепло. На калюжах зелена жива ткань — це третього лютого, коли в Харкові „хрищенські“ морози. Контури гір стають гостріші. Потяг теплу здіймає куряву.

Зима, що схожа на пізню осінь, коли пожовкли очерета й опало листя з дубів. Горби ліворуч стали вже гори — це даґестанське передгір'я.

Праворуч появляється Каспій. Серце б'ється, побачивши його, так само, як близько кожного моря, не зважаючи, серце, на те, що з Каспія немає виходу в океан. Людський організм, хоч би і вивчений географії в гімназії, не цікавиться виходом в океан. Серце б'ється, коли очі бачать бирюзову, вузьку смугу в вечірньому вікні вагона. О, колосальна калюжо! О, гігантська, солона ванно! О, зелений акваріюме з десятипудовими рибками! О, просторе плянктонів, нектонів і бентосів! О, безмежне мокре місце! О, море!

Є інші на світі — сірі — моря: холодна Балтика, що викинула на береги пісок, на якому дід мій

садовив картоплю і сіяв овес, свинцювате Нордзее, замерзлі зимою Зунд, Катеґат і Скаґеррак. Є інші міста коло тих морів, буржуазні статечні емпорії, самовпевнені й ситі, що крізь дощовий сон почувають, як ворушиться море коло добрих дамб, підточуючи їх, як двигтить пролетаріят, готуючи гибіль емпоріям.

То город — дощ холодний і зелений
Над морем, що під парусом туману
Щодня лаштується його покинути навіки,
Прощає й робить гістеричні сцени:
Мов Емі Робсарт сквайру Тресильяну,
Б'ючись об приступці ґранітного фонтану,
Солону слину ллє на вогкі черевики.

По вінця повний кави і какао,
Мов пароплав батавський, дихає й парує,
Що на Руан записаний у книги,
Дощами змитий ясно і яскраво.
То город — дощ бульвари пришвартує,
Коло церков і ратуш. Рукосуї
Заметушаться, вигружаючи релігії.

То город — дощ під парусом туману
Захований від сонця і від вітру,
В холодній непозбуваній розпуці
Проценти вираховує старанно,
Фантоматичне обчисляє мито
По день химерний, що навіки витре
Його з реєстру східніх революцій.

Та це зовсім інакше море. Оце й зараз, у лютому місяці, воно блакитняво-зелене. Перед вікном

виростають ґранітні загорожі гавані, шкуни й пароплави гойдаються в затишку, мартини пливуть у теплім вечері, а вздовж берега, мов безконечний ремінь невидимої прозорої машини, чорною безкрайою смугою, взад і вперед снують качки. То гоголі, черниці, сиваки й крижні спочивають на каспійськім курорті після довгих мандрів у Росії, Німеччині, Норвеґії.

На жаль, більшій частині читачів не заб'ється серце, почувши про гоголів, черниць, сиваків і крижнів. „Як ви можете вбивати безневинних пташок?" запитували в мене, розуміючи під безневинними пташками качок усякого пера.

Коли б я був крижнем і в дурній голові крижневій моїй були б законилися абстрактні міркування про долю й ролю крижневого народу на цій зеленій землі, то може я управився б знайти якусь загальнокрижневу мету для всіх моїх співкрижнів і очевидно гостро протестував би проти стріляння в крижнів п'ятим нумером шроту, таке бо стріляння подекуди шкодить крижневому організмові, ба навіть самому життю крижневому.

Та що й я сам не крижень і читачі мої не крижні й не крижачки, то питання це нерозумне. Крижень існує для того, щоб його вбито, засмажено і ззідено. Причина цьому та, що випадково на землі всі організаційні функції перебувають у руках людей, а не крижнів. Так само ми не будемо сподіватись на те, що блощиці, комарі й морква колись знайдуть якусь самоціль для свого існування.

Апотеоз крижня, найвеличніший момент його життя, це той, коли в нього влучив центр заряду і він шкереберть гупає у воду. Для

цього він жив, викльовувався з яйця, дзьобав носом ряску, вчився літати, жирував на хлібних полях, нагулював мускули і засвоїв правила на ніч кудись летіти, летіти бездумно, підштовхуваний диким солодким інстинктом — мотати крилами і в чистім повітрі вечірнім умерти. Той крижень, що вмер від подагри, чи апендициту й зогнив в очеретах, не виконав свого призначення і не гідний славного імени крижня.

Місто Махач-Кала, раніше називане Петровськ,— бо Петро І, воювавши із персами, тут зробив був свій пляцдарм,— має стільки тисяч мешканців, займає стільки квадратових гектарів і зареєстровує стільки випадків малярії пересічно на кожне літо. Потяг стоїть на станції Махач-Кала двадцять хвилин, отже я не управився збігати до міста, порахувати населення, виміряти гектари і зробити діягнозу малярикам, а наводити дані з книжок нечесно та й немає рації — все одно читач не запам'ятає.

Не буду, отже, повідомляти читачеві, що в Махач-Кала живе тридцять дві тисячі душ, що є порт із двома молами, північним та південним, що є „чимало двоповерхових будинків", курорт, лікарня з родильним відділом, готель із назвою „Не рыдай" і ощадкаси. Скажу тільки, що це колись російське місто, тепер столиця Дагестану і названа ім'ям даґестанського революціонера Махач-Дахадаєва. „Кала" значить „фортеця", що ясно вже із назви „Сухум-Кала" на чорноморськім узбережжі.

Швидко за Махач-Кала, проминувши Дагогні, станція Дербент.

XI

Коли я приїхав у Дербент, я дізнався, що утопла велика шалянда з цукром. Шалянду тягли буксиром у Персію. В ній було ні багато, ні мало — сімдесят вагонів цукру. В газетах написано, що сорок вагонів пощастило врятувати. Не легко уявити собі, як можна врятувати цукор із солоної води. Але очевидно, що хоч перси менш робитимуть шербету і рахат-лукуму, то риба в каспійському морі, безперечно, буде колись солодша — як марципан. Очевидно також, що коли в Дербенті не вистачатиме цукру в церобкоопі, то можна буде пити чай з рибою.

З науки ми знаємо, що в Каспійському морі така солона вода саме через те, що там багато оселедців. Коли аллах пошле ще два десятки штормів на той час, як везтимуть шалянди з цукром, то треба думати, що саме Каспійське море з найсолонішого стане найсолодше.

Дербент — слово перське і значить воно — „двері на замку". Зветься воно так, з таких пустякових причин: коли народи йшли з Азії в Европу через Закавказзя, то в них було дві головні путі: путь перша через гори, і путь друга рівненькою долиною Даґестанською понад морем. І тільки в одному місці коло Дербенту гори підходять так близько до берега, що, побудувавши пару високих мурів, якийсь винахідливий народець почав стригти переселенців, беручи з них мито, а коли переселенців було не дуже багато, то й продаючи їх гуртом і вроздріб на тяглову силу.

Цим інтересним місцем, свого часу, зацікавились перси і теж настригли чимало багатств.

Далі ним зацікавився Петро I і в свою чергу пробував сісти коло пирога.

Тепер ті дві стіни стоять колосальні і цілі перед станцією Дербент, тільки для залізниці в них пробито дірку.

Сьогодні Дербентів двоє: один залізнично-кооперативно - російсько - українсько - еврейський унизу і один азіятський Дербент на горі. Немає потреби перелічувати всі народи, що живуть в азіятській частині Дербенту, бо все одно не запам'ятаєте. Назви тих народів і їхні мови знає тільки академік Марр і обіцяє навіть прочитати з допомогою цих знаннів етруські написи. Покищо він їх не прочитав.

До останнього часу „европейці" жили в Дербенті на принципі екстериторіяльности, ніхто з них не хотів вивчати тюркську мову, ніхто з них ніколи не заглядав в азіятський Дербент, а зустрівшись сам-на-сам далеко від міста, мисливці „европейські" і азіятські, без довгих церемоній стріляли одне в одного круглими кулями (бо жаканівська куля, на думку тамтешніх мисливців, при цілком достатній силі бою не дає потрібної точности).

Все це тепер швидко і радикально міняється. На зборах учителів Дербентської округи головував молодий тюрк, хлопець літ на вісімнадцять, голова профосвіти, і хоч учителі й учительки „арійської" крови трохи кривилися, слухаючи його дефективну російську мову, але він головував і він давав лінію.

Ще й досі в Дербенті радянських шкіл дванадцять, а духовних шкіл вісім, а дуже недавно всі школи були духовні.

Ще й досі величезна більшість „европейського" населення дивиться на стародавні нації Дагестану згори, вважає їх за дикунів і, по змозі, не має з ними ніяких справ. Коли торік учинили курси тюркської мови, то курси ті усохли за браком слухачів. Найпередовіша частина нетубільного населення пролетарі, партійці й комсомольці, або самі тюрки з походження, або давно вже вивчилися тюркської мови, маса ж службовців, залізничників і прикажчиків і досі вважають себе за вищу расу.

Переходячи від головної площі міста вгору, подорожній переступає межі Европи й Азії. Уже на головній площі його вражає довженний ряд обірваних чистильників, що постукують щітками об скриньки і через цілий довгий гарячий день терпеливо чекають на клієнтуру.

Приблизно раз на день на площі з'являється такий самий обірваний пацан, що якимсь способом розжився мідного п'ятака. На чистильній біржі зчиняється неймовірний ажіотаж. Пацани стукотять щітками, а тоді просто кидають свої місця, оточують щасливого капіталіста і навперейми переконують його вичистити його подерті чув'яки. Пацан старанно обдивляється інструменти кожного з них, сторговується за три копійки, і представник ощасливленої фірми береться до роботи. Почистивши чув'яки, пацан сідає тут же на тротуарі, і робота завмирає на цілий довгий літній день. Тільки повз ряд пацанів минають жінки з колосальними амфорами на спинах, ті амфори перев'язані ганчіркою і гойдаються на плечах. Тільки по де-не-де проїде дуже товстий мулла з довженною бородою на дуже малім ішакові.

В обід дербентський селянин, чи наймит, чи залізничний чорнороб en masse іде у їдальню робкоопу пити чай. Селянином чи наймитом, чи залізничним чорноробом у Дербенті зветься романтична фігура у подертому бешметі з колосальною баранячою шапкою на голові, у гостроносих чув'яках і з довженним кинджалом при поясі. Ці довгоносі лицарі, немов мокрі, скуйовджені шуліки, обсідають величезну залю їдальні і мовчки сидять, очікуючи, поки руська ханум принесе їм чай. На стінах висять екзотичні плякати:

Посетители, заводящие здесь брань, песни, пляску, будут немедленно удаляемы

Ця екзотична література існує хіба для матросів і для приїжджих туристів. Дербентські азіяти не відчувають ніякої потреби в цьому плякаті. Вікова стародавня чемність і витриманість не дозволяє їм навіть голосно балакати у кафе, а тим паче битися чи танцювати. Крім того, ніхто з них не вміє читати по-російському.

Отже і другий плякат:

Воспрещается подача пива нетрезвым посетителям

писаний не про них, бо вони мусульмани і алькоголю не вживають (принаймні на людях).

І третій плякат:

Просят посетителей вести себя прилично

так само існує виключно для „культурних европейців“, бо звичайно ж ні в одному европейському кафе люди не поводяться так стримано, ввічливо і тихо, як у їдальні робкоопу в Дербенті на межі Европи й Азії.

XII

Ці мужні, добірно виховані, стримані, обірвані джентлмени — страшенна злиденна біднота. Багато хто з них тільки половину року їсть кукурудзяний чурек, а друга половина годується переважно чистою водою з криниці і надіями на майбутній урожай кукурудзи[1]. Навіть овечий сир, відомий у нас як бриндза, і називаний у Даґестані пендир, настільки рідко буває на столі в цих джентлменів, що серед европейського населення Дербенту склалася зворушлива леґенда про одного дуже довгого перса і про один дуже короткий шматок пендирю.

Одного дня, коли було народнє свято і коли мулли їли прекрасний шашлик з бідацьких баранів, а запивали той шашлик добрим вином, так щоб не видно було людям, один довгий перс вирішив з нагоди божественного свята почастувати себе пендирем. З кілка він зняв довженну чурекову сусульку, один кінець її взяв у рот, а на другий край, на цілий метр відстані від свого носа, поклав шматок пендирю убільшки з волоський горіх.

[1] У гірських кантонах Даґестану вистачає врожаю рівно на півроку. Довозити хліб у деякі з них покищо неможливо.

„Кушай, о душе моя, чурек“, сказав сам до себе високий перс. „Чурек скушав, пендир дам, чурек не скушав, пендир не дам“.

Дуже довго, каже леґенда, їв перс свій чурек. Не тому він їв його довго, що це був чурек у метр завдовшки, і не тому, що йому не хотілося їсти, а тільки тому він їв той чурек дуже довго, що хотів якомога більше відтягти ту блаженну хвилину, коли рот його долізе до шматочка пендирю з волоський горіх убільшки.

Кінець-кінцем чурек розтанув, як роса на сонці, як розтавали вороги перського народу перед могутніми стінами Дербенту. І зовсім близько, коло самого носа свого високий перс побачив білий, соковитий, пахущий шматок пендирю у волоський горіх завбільшки.

„Бідна, ошукана, душе моя“, сказав перс. „Чурек скушав, пендир не дам“.

Кому це смішно, нехай сміється. Кому здається, що ця анекдота характеризує перську скупість, нехай засудить її, сидячи коло столу, на якому стоїть і парує котлета де-воляй з горошком. Про мене, ця леґенда була б неможлива, коли б у Даґестані вистачало на всіх людей пендирю. Англійці дуже полюбляють анекдоти про шотляндську скупість. Голодні шотляндці не мають ніяких підстав заперечувати цим анекдотам. Коли домініони остаточно одмовляться годувати Англію дешевим продуктом тільки за те, що в Англії ще показують публіці короля, то треба думати, невдовзі повстануть численні леґенди про скупість представників англійської нації. Той, хто читає газети, знає, що цей час уже наближається. Пора готувати анекдоти.

XIII

Щоб добитися до розмаїтих сіл, аулів і селищ Даґестанської полонини, треба їхати на паротязі. Коли вам ніколи не доводилось їздити таким способом, коли ви вмієте пересуватись тільки, сидячи у вагоні, де звідусіль закрито і зима проникає лише крізь вентилятори, коли ви ні разу в довгім житті своїм не їздили на паротязі, ви не знаєте, що таке зимова подорож.

У тисяча дев'ятсот двадцятому році, бувши в Полтаві професором усяких наук, секретарем розмаїтих факультетів і завідателем многовзірних редакційних відділів, мені довелося пережити дуже голодну і дуже холодну зиму. У маленькому, не на мій ріст пошитому, кожусі я мандрував через усе місто і приходив на місця своїх розмаїтих робіт зовсім заскнілий од морозу. Та все ж таки мені видавали фунт хліба на три дні, у мене був кашкет, черевики, штани і згаданий, не на мій ріст пошитий, короткий кожух.

І от, переходячи містом, я замислювався над долею ворон, що сиділи на обмерзлих вербах край дороги. Я уявляв собі, що й мені отак довелося б ночувати зимою у вісімнадцятиградусний мороз, обіймаючи голими ногами обмерзлу гілку придорожньої верби. Картина була настільки морозна, що мені одразу ставало тепло в моїй одежі.

Приблизно так, як почуває себе та ворона, що спить зимою у голім гіллі задубілої верби, почуває себе пасажир зимового паротягу. Одна

нога йому підстрибує на паротязі, друга витанцьовує на тендері, а у вершкову щілину, між тендером і паротягом вдирається оскаженіла зима, з диким воєм намагаючись заморозити найбільш делікатні частини вашого тіла. Вона ж сиплеться на вас зверху, вона ж, просякаючи крізь бокові щілини, заморожує по черзі то вухо, то палець, то ніс, а від машини пашить жахлива спека і тіло під кожухом обливається потом. Коли ви встаєте на маленькій станції, одна нога затерпла вище од коліна, на другій замерзли пальці і ви довго стоїте нерухомо, наче ворона, що оце тільки переночувала на дереві.

Але дачних потягів у Даґестані не заведено, і хто хоче побачити Даґестан не тільки з вікна готелю, має проситися на паротяг.

Із вищесказаного можна легко зрозуміти, як живеться на світі машиністові і його помічникові. У десятиградусний мороз при десятибальному вітрі, який вітер через рух паротягу стає практично тридцятибальним, машиніст мало не спирається лівим боком на величезну піч, а правим боком висувається на мороз і вітер. Ті два вікна, що пробиті спереду паротяга, виконують, головним чином, естетичні функції — дивитися крізь них не можна — літом їх запорошує пилом, а зимою затягує парою. Щіток, що автоматично протирали б ці вікна, ми ще не вигадали. Отже, машиніст протягом дванадцяти годин пече одну половину свого тіла і заморожує другу.

Коли потяг спиняється на підхваті, з тендера долинає меланхолійний запах баранячого сала і людського, давно немитого тіла. Виявляється, що на тендері теж є пасажири. Та що вони,

азіяти, не мають знайомств із залізничним персоналом, то вони просто їдуть під вітром і морозом на нафтовому тендері. На станції у вечірнім присмерку вони злазять з тендера і йдуть голодувати далі в гори.

Але й на паротязі мало хто поїде підстібуваний самою етнографічною цікавістю. Для того, щоб людина покинула хату і влізла зимою на паротяг, окрім наукових інтересів потрібні ще інші, потужніші стимули. Ті четверо машиністів, що були зі мною на паротязі, всі були мисливці і їхали до перестанку Папас полювати вепра.

Існує декілька теорій, що пояснюють цю найсолодшу, найбожевільнішу страсть, що колинебудь пересувала людей по величезних просторах землі. Серед широкої публіки найбільше поширена гіпотеза, що мисливська страсть є первісний людський інстинкт, що зберігся з напівзвірячих часів, інстинкт, подібний до того, що примушує нас любити жінок, їсти хліб з маслом і ходити в кіно. У згоді з цією теорією банкір, що будує собі віллу коло Голлівуду, підлягає тому самому інстинктові домовитости, що й галка, яка будує собі гніздо в комині. У згоді з цією теорією Морґан збирає мільйони, підштовхуваний тим самим почуттям, яке керує сорокою, коли вона несе в своє гніздо нікльований ґудзик від штанів. З цієї ж теорії виходить, що дама, яка пошила собі найкоротшу в світі спідницю, переживає такий саме тріюмф, як мавпа, що має найдовший в усьому лісі хвіст.

На мій погляд, ця теорія попри всю свою стародавність і високу науковість, все ж таки не може пояснити всі факти. Вона, наприклад,

не пояснює, чому мисливець, убивши зайця, не реве диким голосом, не роздирає йому зубами горлянку і не смокче його гарячу кров.

Друга теорія розглядає мисливську страсть у зовсім інакшому аспекті. Представники цієї (турґеневської) школи, навпаки, розглядають мисливство, як акт, що ушляхетнює людську натуру, наближає її до матері-природи, породжує в душі найніжніші, найделікатніші почуття і взагалі веде мисливця простою дорогою із чобітьми і патронташем у лоно святих великомучеників. Убиваючи тисячі бекасів, перепелів і куріпок, мисливець поволі стає чимраз кращою, чимраз добрішою, чимраз моральнішою людиною.

Не зважаючи на всю дику абсурдність цієї другої теорії, вона й досі дуже в ходу серед мисливців так само, як перша теорія в ходу в їхніх жінок. Вище я вже викладав свій погляд на призначення дичини на цьому світі. Дичина, безперечно, існує для того, щоб бути вбитою так само, як яблуко існує для того, щоб бути з'їденим — це, звичайно, не значить, що, вбивши качку або з'ївши яблуко, чоловік стає одразу Буддою, чи святим Миколою-угодником. Ні мораль, ні дикунські інстинкти не мають нічого спільного з полюванням. Полювання, безперечно, є психічна хвороба. Це своєрідне божевілля, яке має ту особливість, що ні один хворий не хоче від нього вилікуватись.

Мені доводилось багато і сильно переживати. Я бачив, як кулеметом скошувало півтора десятка людей, я знав шалену пристрасть гри, я бродив весною по вулицях, як баран, переживаючи неймовірну, небувалу ще в світі любов.

Більше того, я бачив, як коло привокзальної пивні один п'яний протягом двадцяти двох хвилин бив другого по пиці, я тікав від смерти, що гналася за мною по п'ятах і я читав вірші Шульги-Шульженка. Але ні одна з цих сенсацій не давала і десятої частини тих почувань, що їх дає звичайне і зневажене від філософів мисливство.

Можливо, що сила мисливської страсти, почасти, базується на емоції переслідування. Коли в американськім фільмі публіка, втамовуючи подих, стежить за тим, як герой стрибає з вікна в автомобіль, з автомобіля на трамвайний дах, з трамвайного даху на аероплян і з аероплянУ ринає у глиб Караїбського моря, то ця публіка переживає ідею переслідування. Справді, ні один мисливець не буде стріляти в качку, що мирно сидить на воді серед озера, весело вилущує ряску і дбайливо прудить носом воші в своєму пір'ячку. Ні один мисливець не уб'є зайця, що, сівши на задні лапки, розглядає незнайомого дядю з довгим залізним дрюком. Та коли ця качка зі скорістю сорок метрів на секунду, зі свистом розтинає повітря над головою і в невимірно коротку мить зникне з очей навіки, то мисливець хапається за рушницю, щоб її наздогнати.

Я не беру на себе сміливости цілком повно і вичерпно визначати головну пружину цього найдужчого, найсолодшого з божевіль. Але для мене безперечно, що мисливство має багато спільного з творчістю. З-посеред безмежного пливу нібито однакових невизначених, буденних фактів творець вихоплює один, підіймає його високо

над своєю головою і примушує вигравати на сонці всіма кольорами райдуги. Точніше сказати, творець примушує людей уперше в їхнім житті побачити те, що вони бачать щодня і кожної хвилини. Він конкретизує, розцвічує, створює річ, що досі була для людей лише цифрою в безконечнім числі життєвого потоку.

Вам ніколи не доводилось бачити дикої качки — не тієї обідраної, нашпікованої салом істоти, яку подають у ресторані, і не того висохлого, скуйовдженого опудала, що стоїть під склом у музеї, а справжньої, ще живої, дикої качки. Перед мисливцем на обрії з'являється малесенький чорний хрестик. Немов друкарський знак, він пересувається на розгорнутім аркуші неба. Ще секунда і він перейде на другу сторінку абстрактний, чорний і нецікавий, як одна із точок у величезній, повній яскравих слів книзі природи. Ще мить і цей чорненький ікс навіки щезне з вашої свідомости, не залишивши в ній ані найменшого сліду. Короткий постріл і з небесних полів, перевертаючись, щомить виростаючи з неймовірною швидкістю, окрашуючись усіма кольорами, вирощуючи розкішні крила, потужну голову, жовто-зелений ніс і жовтогарячі лапи, на землю падає крижень, і мисливець бере його в руки, відчуваючи м'яке, тепле, небувале тіло.

За цю мить чоловік їде зимою на паротязі, цілі дні ходить, не помічаючи ран на ногах, по дві доби не їсть, і по три доби не спить, переживає муки, що їх у кожнім виробництві охорона праці визнала б за середньовічну інквізицію — за цю коротку, за цю творчу мить, коли з точки народжується птиця.

XIV

Отже всі п'ять пасажирів паротягу вилізли глибокої ночі вузькою залізною драбинкою і спинилися на станції Папас.

Станція Папас поділяється на дві нерівні частини. По вузькому коридорі без єдиного вікна, що виходить дверима просто в морозну ніч, очікують потяга пасажири. В у три рази просторішій кімнаті, поклавши голову на стіл, спить дежурний по станції, сам. І не через те, що він хоче пускати до себе людей — п'ятеро мисливців просто пішли до його кімнати і розташувалися долі — це через те, що народ у коридорі не люди, а „татари". Вони сплять один на одному в коридорі коло віників і помийниць і коридор повний того меланхолійного, кислого запаху, у якому почувається то бараняча шкіра, то кислий людський піт.

Як сказано, п'ятеро мисливців, а були вони машиністи і залізничники, розташувалися в офіціяльній кімнаті дежурного по станції.

„Вепра", сказав Приходько, „треба бити круглою кулею. Круглою ж кулею б'ють також татарина, бо жакан, хоч і летить далеко, але точно не влучає. Досить маленької билинки, чи тоненького сучка, щоб той жакан пішов на півсажня вправо або вліво".

„Дрохву ж, навпаки, б'ють шротом і дуже треба брати вперед. Торік коло Араблинської не було нікого, хто не вбив би бодай із півдесятка дрохов. Здорові дрохви, але худі".

„За той сезон, що був, я убив тридцять чотири вепри, але свинятини ми їмо мало —

набридло. Я продав їх на базарі — сімейство одяглося, купили ми трельяж, а це шукаю грамофона“.

Приходько поклав собі під голову сумку і ліг долі.

„Знаєте що, братця“, сказав машиніст Лисун, „тепер весь кабан по кущах, а то й просто лежать сучі сини у траві. Ми з Косенком ганяли хохітов, то один вискочив пудів на дванадцять і побіг у лісок. Я й біг йому навперейми і управився вистрелити, тільки кулі не було, то і він пішов, падлюка, далі“.

„Но все ж таки я його дробом зачепив. Із його капало, як з кабана. Верстов ішов, по сліду, із п'ять, но так і не взяв“.

Машиніст Лисун поклав під голову сумку і ліг долі. Ще скілька душ розповідали про вепрів, про дрохов, про гусей і навіть про качок. Тоді всі поснули, а за півгодини знову схопилися й пішли на передгір'я.

Солонцюватою пустелею, хиляючись від сну, хлюпаючи по воді, плутаючися ногами в бур'янах, один за одним, низкою ми йшли на передгір'я. Було зовсім темно, стежки не було видно і люди йшли, як п'яні. Зненацька вся компанія чогось хитнулася вправо і так пройшли з півкілометра. Потім так само стихійно повернулася назад і пройшла з півкілометра ліворуч. Тоді знову хитнулися вправо і коли край неба вже сірів, так само несподівано знайшли стежку.

Серед рівної, солонцюватої пустелі йшла стежка і раптом піднялася вгору ступнів на сто, наче східцями. Далі знову було рівно. Росли рідкі кущі ожини, оддалік чорніли ліски — це була

полонина передгір'я. Коло другого лісочка Приходько послав двох із собаками наганяти вепра, а решту розставив на виходах з гаю коло рівчака, за яким починався другий гай. „Будемо гаювати“, сказав він і показав на маленький кущик — це було моє місце.

Ще їхавши до Даґестану, я дізнався, що в полюванні на вепра є деякі незручності. Свині і гуртові кабани од мисливця тікають, хоча б і поранені. Але одинець-вепр поранений, навпаки, починає ганятись за собаками і мисливцями. У пащі такого вепра єсть ікла сантиметрів на тридцять-сорок удовжки, гострі як бритва, і загнуті вгору. Цими самими іклами досвідчений одинець розпорює животи собакам і людям з блискавичною швидкістю. Так само мені розповідали, що, поранивши одинця, треба якнайшвидше вибиратися на дерево, або, коли дерева немає, то лягати ниць на землю, оберігаючи живіт від операції.

Я оглянувся навколо. Дерев не було, хіба такі, що на їх безпечно могла сидіти тільки птиця не більша від сороки. Щождо лягання на землю, то Приходько мене цілком заспокоїв. „Можете не лягати“, сказав він, „бо коли по ваших ребрах і голові потанцює п'ятнадцятипудовий одинець, то од вас усе одно нічого не зостанеться, хоч ви й збережете живіт. Єдиний спосіб — це добре влучити. Коли ви почуєте, як кабан ламає гілля перед вами в лісочку, націляйте на шум, а коли висуне носа — бийте в ніс. Влучите саме куди треба, під переднє плече. А покищо скидайте торбу, покуріть і влаштуйтеся якнайзручніше, бо влучати треба добре“.

Є люди лоскотні і єсть люди, що не бояться коли їх лоскочуть. Я ніколи не боявся лоскоту аж до тої хвилини, коли сів за кущем і собаки не завели своєї знаменитої пісні за півкілометра од мене в гаю. Я відчув, що страшенно боюся, щоб мене не полоскотало в живіт. Не то, щоб я впав у дрейф: для мене зоставався завше один дуже простий вихід — зовсім не стріляти. Але я твердо вирішив, що стрілятиму. Попробував рукою коліна, коліна не тремтіли й не вгиналися, витяг цигарку, цигарка не стрибала в роті і легко і спокійно запалилася від першого ж сірника.

Але з животом робилося щось незвичайне — лоскотало так, неначе в одежі було повно вошей. Я вирішив, що так не годиться, не поспішаючи, притулив рушницю до куща і почав розтирати живіт, і враз перестало лоскотати. Та коли я покинув робити масаж і знову став на коліно з рушницею в руках, по животі знову щось заплазувало.

Я так і не встиг вирішити, яка була причина цього химерного явища, бо собаки завели вище, заскавчали, заплакали, заскімлили і в гайовім ріжку народився хруст, наче чагарником проходив трактор. Ще секунда і з рогу вискочив вепер, який мені здався в ту мить дуже великим, і проскочив між Приходьком і чорнявим орменом, що стояв праворуч від нього. Вони обоє схопилися на ноги і націлились. Собаки йшли у вепра на хвості і він кидався то до Приходька, то до ормена так, що ні той ні другий не могли стріляти. Нарешті він стрибнув у другий гай, вони вистрілили навздогін, та було вже пізно і вепер утік.

Згодом мені пояснили, що це було порося пудів на троє вагою, але все ж таки він був вищий у плечах від здоровенної овчарки. Решта свиней, п'ять штук, що були в гаї, утекли коло одного з нумерів, який був настільки необачний, що зійшов з свого місця і тільки здаля побачив, як вони, задравши хвости, чухрали на Каякент.

Того дня все ж таки убито одного підсвинка пудів на три з половиною, що лежав із трьома іншими просто в траві. Так міцно спала ця молодь, що і собаки і люди пройшли повз них, не збудивши їх. І тільки коли ормен, останній з усього походу, випадково спинився на тім місці, один підсвинок схопився на ноги за три кроки від нього і дивився йому просто в вічі. Ормен вистрелив, підсвинок упав, з трави вискочило ще троє і втекли в гай. Того ж таки дня в кущах над ериком ганяли одинця, але той був занадто хитрий і на стрільців не вийшов. Коли вся публіка порозходилася, щоб убити по зайцю, я зостався коло підсвинка і почав його розглядати. Я поставив його на задні ноги і морда його вип'ялась над мою голову. Він увесь поріс шорстким рудуватим волоссям. Під губою йому ледве позначилися ікла — як на свій здоровенний ріст він важив дуже мало. Це був дикий мускулястий звір, в йому не було ні унції зайвого жиру. Плечі йому були на цілу чверть вищі від заду, передні ноги потужні і вузлуваті. Він був побудований за тим же принципом, що лев або бізон — вся енерґія концентрувалася спереду коло голови, шиї і передніх ніг.

Його обсмалили й оббілували під час відпочинку і поділили на пайки. Я їв його м'ясо.

Воно таке, як м'ясо свійської свині. В ньому є тільки якийсь невловимий нюанс, що ушляхетнює смак, нюанс не більший, ніж той, що відрізняє мисливця від звичайної сірої людини.

На цій полонині між Каякентом і Дербентом щороку вбивають силенну-силу вепрів. Влітку вепри живуть у горах і тільки зимою холод і голод виганяють їх на ситу, хоча й небезпечну полонину. Під час гаювання ми бачили двох татар із собаками — татари не їдять кабанячого м'яса, а б'ють вепрів, щоб ті не псували город та й тому, що з них добрий буває прибуток. На базарі в Дербенті м'ясо дикого вепра коштує стільки ж, скільки свійська свинятина.

Ті двоє татар підходили до нас і в нас були дуже привітні і люб'язні балачки. Татар було двоє, нас було шестеро й балачки тільки й могли бути люб'язні й привітні.

XV

Як у Польщі, в Арґентіні, в Бразілії, Канаді, в Австралії, так само є українці в Даґестані. Навіть у путівникові „Дагестан — страна здоровья" указується певне число українців у кожному місті і в кожному кантоні Даґестану. Число, указане в путівникові, звичаєм буває невелике, бо поза межами України за українців вважають тільки людей у вишиваних сорочках, з довгими вусами і з тупими фізіономіями, що вживають у розмові, головним чином, слово „позаяк". Але, крім цих ориґіналів, у Даґестані є цілі села і цілі кущі сіл з українським селянським населенням.

Машиніст Лисун, машиніст Косенко і я сіли на паротяг, що йшов на південь у Баку. На станції Араблинській ми вилізли — був гарячий зимовий день, сніг весело станув і сонце пекло, як у нас восени. Перейшовши річку Рубас, ми пішли в гори. Ми йшли високим берегом провалля, де протікав Рубас. На коліні провалля гніздився авул; покрученою гірською доріжкою біг верхівець у чорній бурці з рушницею за плечима. Це не був ні воїн, ні мисливець, ні навіть князь. Просто з якогось гірського далекого авулу звичайний собі чоловік їхав у своїх справах у Дербент.

Ми обійшли коліно і пішли вгору праворуч. Провалля ставало каменясте. Табун камінних голубів крутився над скелями; обірваний пацан вискочив з авулу і гукав нам, показуючи на голубів. Але нам треба було йти ще далеко і ми покинули долину Рубаса.

Півколом лягло камінне кладовище, але на надгробках не було хрестів, написи були чудною стародавньою мовою і писані не тюркським алфавитом.

„Це еврейське кладовище", сказав Лисун, „он той авул далі — то гірські евреї".

Гірські евреї, інакше вони звуться тати — це дуже цікава нація. Балакають чистісінькою староеврейською мовою, якою ніхто в світі не балакає, окроме них. Вірою своєю вони мусульмани, а з походження невідомо хто, тільки в усякому разі не евреї і не тюрки.

Коли ми проходили повз авул, ідучи на українське селище Хач-Манзель, я хотів збити голуба. Але Лисун схопив мене за руку. „Коло еврей-

ського авулу не стріляй“, сказав він, „евреї народ сурйозний і після вистрілу доведеться тікати верст за п'ять“.

Гірські евреї розводять виноград і роблять вино, якого сами не п'ють, бо вони правовірні мусульмани. У бурдюках, а то й у барилах, вони одвозять вино в Дербент і там міські евреї, люди, що балакають переважно тюркською мовою і додержуються еврейської віри, продають це вино в підвалах.

Міські дагестанські евреї-торгівці теж народ серйозний. Уповноважений Плодовинспілки, що приїхав у Дербент ,реґулювати винну торгівлю, позамикав підвали ходить у місті Дербенті обачно. Вночі він взагалі ходить тільки взад і вперед по своїй хаті, удень же їздить на спеціяльному візникові, а поруч з ним сидить дядя з револьвером. Цей уповноважений чоловік молодий, сильний і в бувальцях бувалий. У нього навіть вистачило сміливости пройти зо мною надвечір два квартали по вулиці пішки. Коли він отак, взагалі, бережеться, то на це мають бути дуже реальні й дуже конкретні причини. Уже коло десятка евреїв виноторговців в різні часи і з різних нагод запропонували йому, що вони його заріжуть, як тільки він покаже носа на вулицю.

Отже, як бачите, і міські даґестанські евреї народ цілком серйозний і діловитий. Дехто з них, не зважаючи на те, що підвали запечатані, і далі торгують вином, випускаючи вас тими самими дверима, на яких висить печать. Яким способом це робиться, я так і не дізнався, знаю тільки, що вдень купити вина не можна, а ввечері це дуже легко.

Перейшовши повз гірський еврейський авул, ми ввійшли в степове українське село. Ідучи по довгій вулиці, де обіруч стояли українські хати, не можна було повірити, що ми піднялися вже метрів на двісті над рівнем Каспійського моря. Дід надзвичайно українського вигляду лагодив у дворі борону. Не даґестанським варіянтом російської мови, а чистим, м'яким українським язиком дід, не поспішаючи, пояснив, як пройти нам до Миколиної хати.

Сонце давно вже розтопило весь сніг, вітер висушив землю і здіймав куряву. І мені здалося, що ми йдемо Бахтином у Змійові до Дінця. Ті самі білі, рожеві, блакитні хати, ті самі чорними віконницями облямовані вікна, ті самі очеретяні дахи, такі самі діди й баби з „малоросійськими“ обличчями і така сама татарська назва селища. Ми підійшли до Миколиної хати. Самого Миколи не було вдома — він поїхав у Дербент. Нас зустрів чорнявий пацан Грицько, хлопець літ на дев'ять, у кубанці із ножем. Він провів нас у хату. Стара бабуся, жовта, товста, малярійна й водянкувата, приймала нас у хаті і посадовила на скрині. Це була полтавчанка. Аматори полтавської мови, української милозвучности і славнозвісного жіночого „л“ могли б годинами пасти вуха коло цієї бабусі. На полу лежала хазяйка, теж хвора на малярію і коло неї вовтузилося мале дівча.

Ми сіли і помовчали трохи, як є український звичай. Я крадькома роздивлявся хату. Її можна було б в оцю хвилину перенести в Зміїв і вона не справила б ні на кого ніякого враження.

Правда, богів не було — селище Хач-Манзель є колектив та й взагалі в цій країні тисячі наро-

дів, тисячі мов і тисячі релігій, боги можливо саме через свою різноманітність і многовзірність не користуються такою пошаною, як у наших селах. У сусідній чистій хаті лежала купа прядива і така сама купа овечої вовни.

„Ну, як“, сказав машиніст Лисун, „будемо значить гуртом землю робити“. Баба не одповіла нічого. Видно було, що вони зберігали ворожий невтралітет до ідеї колективу. „Що ж“, сказав далі Лисун, „коли косовиця, то й діди ваші з одного казана їли і з одної чарки горілку пили. Мабуть що непогано буде і землю гуртом орати“.

„Так то косовиця, а то землю орати“, сказала хазяйка. „Косити гуртом тільки й треба, а як із землею, то ми ще не знаємо, як воно буде“.

„А чи є у вас такі, що без права голосу?“ запитав я. „Як вони?“ „Є й такі“, одповіла хазяйка, „і вони в колективі“.

Поки бабуся накривала на стіл і прошкандибала з хлібом і солоними огірками, ми з Лисуном розпитували в хазяйки, чи є в них на селищі багаті люди і чому їх прийнято до колективу. За багатого в селищі Хач-Манзель вважається того, хто посадовив виноградник не менше, як чотири роки тому, бо землі в усіх було нарівно — це селище вже радянського походження і склалося з недобитків великих сіл даґестанських, поруйнованих білими та грузинськими меншовиками під час громадянської війни.

Отже і люди там з усяких земель України, і землю ділилося між ними нарівно. Куркулі тільки но почали були народжуватись на ґрунті виноградарства і це народження припинив колектив. Власне, як на слобожанський маштаб із такого виноградника, що посаджений уже чотири роки тому, хазяїн має чималий прибуток і його ні в якому разі не можна б уважати за середняка. Але тут маштаб інший.

Коли бабуся принесла хліб і огірки, Лисун почав моргати оком на здогад вина. Миколин виноградник був ще молодий, отже бабуся послала пацана до Івана, і пацан приніс дві чверті вина. Можна було б добути і крашанок, і масла, і м'яса — сказав пацан, але в Івана весілля і там усе поїдять сами. Дочку Іван видав заміж, записав у загсі, оце три дні гулятимуть, а тоді ще поїдуть у Дербент вінчатися.

Коли Лисун розлив вино по коновках, то бабуся почала згадувати допотопну Полтавщину шістдесятих років минулого сторіччя, а хазяйка жалілася на малярію і на свого рідного брата, завідателя кооперативу. Після другої коновки хазяйка прямо почала шкодувати, що її брата своєчасно не розстріляно. Здається, що він не хотів видати їй матерії поза чергою, а собі взяв і навіть дочці своїй набрав на спідницю.

Ще жалілися вони на вовків. Передучора вовки порізали ні мало, ні багато, чотирнадцятеро коней і це саме перед оранкою.

Лисун вилив рештки вина в пляшку і ми зайшли ще до Чапура. Чапур по-татарському значить рябий. І справді, це був чоловік із сильно подзьобаним віспою обличчям. Волосся йому було шорстке і щіткувате, як у вепра, як вепер він дивився маленькими злими очима і був знаменитий мисливець.

Оце він сидів на ослінчику і лагодив чобіт.

Його три дні як випустили з тюрми і він був у добрім настрою. У тюрмі він просидів рік за те, що не вбив татарина, а тільки одстрелив йому руку і то у своїм дворі при численних свідках. Коли б він цього татарина був убив сам-на-сам, як і тих шість душ, кого вже поїли шакали в усяких місцях гірської полонини, то йому не довелося б сидіти в тюрмі, бо ніхто б не знав.

Імовірно, що рябий Чапур не заживеться на цьому світі. Чи за рік, чи за два сам-на-сам із ним зустрівшися в лісі, якийсь татарин управиться вистрелити швидше від його і від Чапура залишаться тільки дванадцять шевських цвяхів.

Ми вийшли з селища Хач-Манзель і подались дорогою на солонці. Я не беруся судити про рештки національного антагонізму в Даґестані. Ті півсотні народів, що там живуть, подекуди ще й досі не позбулися ворогування між собою, ворогують із заможними тюрками, що забрали плідну полонину, ворогуютьіз залізничниками, ворогують із своїми муллами, не проживши там десять років і не ззівши з ними десять пудів соли, дуже не легко сказати, як нам треба вирішити національне питання. Ясно одне, що там, у Даґестані, національне питання більше ніж денебудь тісно зв'язане з вирішенням усіх чисто економічних і соціяльних проблем; воно виринає на найнесподіваніших місцях і місцевим керівникам подекуди доводиться найхимерніших добирати способів для його вирішення.

XVI

Вранці другого дня стало ще тепліше. Ні одної хмарки не було на небі і година була така ясна і заспокійлива, що кілька душ дербентців, і з ними і Феська-хуліган, взяли рибальську шаланду і виїхали в море.

Ясної, теплої години мені нічого було робити в степу і я зостався вдома. Хазяїн мій, добрячий, кругловидий ґігант, роздобув вина і поточилася бесіда на всякі місцеві теми.

І залізничник хазяїн, і жінка його, людина справедлива і розумна — рідкі люди серед некультурних „европейців" Дербенту, все ж таки сильно нападалися на тюрків, на гірські племена Даґестану. Я так і не добрав, за що вони на їх сердились, і мені здається, що це був просто вплив тієї самої проклятущої культуртреґерської традиції, що панує в усіх залізничних виселках уздовж Каспійського узбережжя.

Бо вони обоє погодилися, що тюрки ввічливі і виховані, що горяни гостинні і віддають усе своє, хоч би й чужому чоловікові, що вони поселяють гостя в найкращій своїй хаті, в якій сами не живуть. Можливо, що в їхніх міркуваннях деяку ролю відогравало і те, що татари і горяни не православні і Пушкіна не читали, а найпевніше, що це була та сама ганебна культуртреґерська традиція. Це люди були немолоді й жили в Даґестані ще за дореволюційних часів.

Інакші взаємовідносини з абориґенами в дітей радянського ладу. У крамниці союзу мисливців я познайомився з техніком Нейштадтом.

Технік Нейштадт — хлопець двадцяти п'яти років зроду. Національність його визначити важко; здається батьки його були поляки. Але він сам говорить тією чудною російською мовою, що її можна почути тільки від „кавказьких креолів",

тих, що з дитинства росли в оточенні кавказьких мов. „Здраздвуйде“, сказав технік Нейштадт (ми мали обміркувати з ним плян поїздки, яка так і не відбулася).

„Може ви зайдеде до бене?“ Я зайшов і через цілий вечір балакав з „дехніґом Нейждадом“.

Він попереду працював у залізничних майстернях, а далі їздив помічником машиніста. Від залізничників він спочатку засвоїв зневажливе ставлення до „мусульманів“, але досить скоро розійшовся з старими спецами і пристав до групи мисливців (а в Даґестані групи мисливців є, так би мовити, суспільні угруповання) змішаного типу. В його групі був лезгін Абас, ормен Сіманян, молодий тюрк, прізвище якого я забув, і якийсь колишній аґент ДПУ, що вже не служив.

З ними він полював і від них навчився гірських звичаїв.

Сам, верхи на коні, він об'їздив іриґаційні канави за тридцять і за сорок верст від міста в горах, ночував і жив у селах, їв чурек і ночував у горян мисливців. У лісах, у горах, він стрівав сам-на-сам лезгінів з глухих авулів що ніколи не бували в місті і навіть не знали тюркської мови.

Нейштадт тепер був головний технік іриґаційних закладів Плодовинспілки, і от одного разу йому треба було перебути в лезгінському авулі, в горах, скілька днів. Він ночував у найкращій саклі авулу, бо тільки в ній не було такої бісової тісноти, як у саклях бідних лезгінів — Нейштадт же мусів вечорами опрацьовувати виїжджені і видобуті за день дані.

Так він прожив декілька діб, не думаючи собі нічого ні про коня свого, ні про рушницю, бо

закон гостинности оберігав його, поки він жив у саклі. Нарешті йому вийшла потреба переїхати до другого авулу глибше в гори і вранці він виїхав на ґрунтову дорогу.

Обіруч дороги росли гущі ожинника, терну, диких слив. У тих гущах було до біса фазанів, але Нейштадтова рушниця була складена і пришвартована до сідла, бо він об'їздив канави і мав у руках мірило та папір для графіків.

Сонце вже вибилося над гори. Це вже був високий Даґестан — сніговi верхів'я гір ще тліли одсвітом горяного сходу, але Нейштадт не помічав їх.

Він рівно вдихував сухе, як біле вино, гірське повітря і уткнувши довгого носа в „Довідник іриґатора“, порівнював дані і вже приблизно накидав схеми кошторисів. Він одкинувся в сідлі назад, а досвідчений кінь сам вибирав для ніг місця, де краще ступити — ступав, як кіт по ґзимсові даху. Ліворуч дороги одкривалася прикра круча, дорога вужчала, стала стежкою, де навіть буйволячі біди могли проїздити тільки мнучи і ламаючи буйні кущі правого боку — Нейштадт це знав і це його не цікавило — він помножав тризначне на тризначне число.

Раптом кінь фаркнув і разом навис над кручею, рвучись геть від кущів. — Шакал, подумав Нейштадт, або може й барс — він був уже за шість кілометрів від авула і від саклі, де він ночував у лезгіна.

Не поспішаючи, Нейштадт заткнув книгу, олівець і папір у кишеню куртки і взявся за вуздечку. Знову фаркнув кінь і позадкував, занісши високо голову, підтягнуту вуздечкою, уже одна задня нога його була на схилі і конвульсивно

намацувала точку опору. Нейштадт вирішив добути про всяк випадок рушницю і одстебнув футляр од сідла.

В цей момент з-поза буйного гілля виткнулось чорне дуло — і за дулом виткнувся його чорний хазяїн — хазяїн рушниці і хазяїн тієї саклі, де ночував Нейштадт. Хоч спідню частину лиця він замотав якоюсь ганчіркою, але Нейштадт одразу пізнав його бешмет і святечні червоні чув'яки.

„Двай ржо“, крізь хустку запропонував хазяїн. „Гади ржо дам дорогу“, пояснив він крізь хустку той спосіб, яким Нейштадт мусів віддати йому рушницю льєжської мануфактури безкуркову.

Нейштадт сильно розсердився. Було б не ночувати в куркуля, сердито подумав він, кленучи свою голову і обіцяючи в найближчому часі ззісти її, голову з кислою капустою. Але зараз на це не було часу. Хазяїн трішки повів ґвинтівкою, націляючи на ту Нейштадтову кишеню, з якої вистромлювався вредний олівець, що одним черком придушував багатих виноробів і допомагав наймитам і бідноті. Десь у районі цього олівця під курткою мало бути технікове серце.

Нейштадт обережно поклав футляр із рушницею на дорогу, спускаючи його за ремінь, щоб не побилась об каміння — мисливець завжди шанує рушницю — навіть тоді, коли її в нього одбирають навіки. Далі він почав міркувати, як би йому схитрувати, щоб дістатись до револьвера — але хазяїн не кидався підбирати рушницю, а перманентно націляв у район вредного олівця і неприємних записів.

„Уздавай з гоня“, мовив хазяїн крізь хустку. Нейштадт так само, не поспішаючи, зліз із коня. —

Бідний Стасик! — управився він подумати. — Коли ти навіть зостанешся живий, то де ти тепер добудеш таку рушницю й такого коня.

Але ще неясно було, чи він зостанеться живий. Хазяїн вагався. Технік міг його пізнати. У техніка ще був револьвер і ніяк не можна було його відняти. Щоб витягти з кишені револьвера, треба було одставити рушницю.

Хазяїн вагався і покищо націляв у вредний олівець. Спокійний і невблаганний, як дерево, олівець вистромив свого гострого носа з кишені і загрожував незчисленними неприємностями. Чим далі дивився чорний хазяїн на нахабний олівців ніс, тим дужче розпалювалися в ньому чорні, душогубні емоції. Зрештою це було найпростіше. Розтрощити кулею невгамовний олівець, джерело шкідливих цифр, а заодно і технікове серце. Ніхто не дізнається. За одну ніч шакали начисто ззідять те, що залишиться від техніка там, у розколині під кручею. Хазяїн ще раз навів рушницю — тепер чорна мушка точно затулила собою чорний графіт олівця. Хазяїн почав легесенько залицятись пальцем до спуску.

Раптом він щось почув і повернув голову вбік. Десь унизу з боку авула долинали уривки голосів і хазяїн знову завагався. Так само зненацька голоси вщухли і хазяїн знову став залицятись до спуску, розраховуючи, чи він управиться після пострілу втекти непобачений від голосів.

Все це технік Нейштадт бачив у чорних очах над замурзаною хусткою. Ввесь нескладний хід чорних хазяїнових думок одбивався в чорних дзеркалах очей. Вони вагались, моргали, спинялись, вирішали і знов вагались.

Але Нейштадт теж почув далекі голоси і от в очах хазяїна, коли він знову повернувся до техніка, уже не було вагання, а тільки короткий розрахунок часу. Треба було виявити активність, Нейштадт швидко оглянувся назад.

Він знав, що хазяїн інстинктивно переведе рушницю з олівця на ту точку, на яку він тепер дивився уперто і безстрашно. І в цю мить у справу встряв несподіваний помічник.

Це був кінь. Він знову фаркнув і почав задкувати. Нейштадт оглянувся назад на хазяїна. Хазяїн швидко перевів приціл на коня, тоді знову на нього, тоді знову на підозріле місце в кущах і зненацька хазяїн повернувся на сто вісімдесят градусів назад.

Але було вже пізно. Жилава рука міцно тримала його за барки. З кущів вийшло ще декілька джентлменів в обірваних бешметах і високих баранячих шапках. Вони забрали в хазяїна ґвинтівку і взялись мовчки й діловито лупцювати його по потилиці і по спині.

Це були теж лезгіни — залізничні чорнороби і виноробські наймити, що верталися в далекий гірський авул. Уже здаля вони були пізнали довгу фігуру і довгий ніс Нейштадта і прийшли йому на поміч тією самою стежкою, якою хазяїн вийшов на засідку. Почуття клясової близькости до робочого хлопця одразу перемогло традиційну національну ворожнечу.

XVII

Об одинадцятій годині знявся вітер і я вирішив їхати, але перед тим, як іти до машиніста

Лисуна, я постановив поїхати на косу і глянути, чи не летять з моря качки. Поки я встиг дійти до площі, вітер був уже такий, що не хотілося йти пішки по березі. Падав сніг і вітром його несло вздовж вулиці. Я умовився з візником і ми поїхали.

Не встигли ми добитися до стіни, як вітер виріс до такої сили, що візник горянин почав сіпатись на своєму сідлі, а за стіною кінь став. Уже нічого не було видно за морозною хмарою снігу і візник начисто одмовився їхати далі. Я пробував пояснити йому, що в такому разі він залишиться без гонорару, але він до того промерз і натерпівся, що з радістю одмовився від карбованця і нагнав коня назад у місто.

Отже я пішов сам. Мороз був невеликий, може градусів з п'ятнадцять, чи коло того, але вітер дув такий, що йти було дуже смішно. Треба було нахиляти голову, як нахиляє голову бик, націлюючись у тореадора. Та й то дуже важко було пересувати ногами. Крізь снігову завісу видко було, як над морем коло самого берега метушилися качки, шукаючи захисту від шторму. І раптом я побачив уже зовсім комічну річ. Паралельно до берега проти вітру летів крижень — і стояв на місці, ніби повис у повітрі, підважений на ниточку. Я спробував підбігти і одразу перегнав крижня. Крижень помітив мій маневр, взяв укіс і знову наздогнав мене. Так ми бігли голова в голову з крижнем аж до того місця, де за великим каменем сидів татарчук, що колись подарував мені сірники, і марно силкувався вбити качку, стріляючи проти гураґану.

Я сів поруч нього, але ми більше сміялися, ніж стріляли. Вистріл не доходив до птиці, зате

море доходило до нас і разів зо два вище колін заляло нас дуже холодною водою. Ми вже налагодилися йти геть, коли татарчук підвівся і показав рукою на море.

В трьох стах метрів від берега під одним клівером, мов пущене ядро з гармати, ішла шаляндa і в ній борсалися три чорні, засуджені на смерть, фігури. Це був Феська-хуліган із колеґами. Зі скорістю кур'єрського потяга вони пролетіли повз нас, проскочили Дербент і зникли в сніговій хмарі. Я подивився на годинника. Другого дня я дізнався, що вони загинули через десять хвилин після того, як ми їх бачили з татарчуком. Загибель Феськи-хулігана справила на дербентців дуже приємне враження. Казали, що ніхто не міг з ним упоратись, аж поки йому не прийшла щаслива думка ясної години поїздити шаляндою в морі. Нас ще раз заляло водою, на цей раз мало не до пояса, і ми пішли кожен у свій бік, ніжно потиснувши один одному руки.

Йшовши до машиніста Лисуна, я думав про люб'язного татарчука і мені стало дуже шкода, що я, вивчавши всякі язики, не управився вивчитись тюркської мови, щоб підійти ближче до цього мужнього, спокійного народу. Один із моїх друзів, поет і географ, навчив мене поважати і любити малі нації. Дехто з наших письменників дуже ображаються, коли на них не звертають уваги в Росії. Але послухайте, що вони самі говорять про Білорусь, і спитайте в їх, що вони знають про малі нації. Понайбільше в них немає ніяких підстав ображатись. Щождо обивательської маси, хоча б міста Харкова, то з її погля-

дів на цю справу можна було б довго і весело сміятись, коли б більше не хотілося плакати.

Той самий мій товариш, географ і поет, якось їхав трамваєм у місті Харкові, поспішаючи на вокзал. Коло його на лаві сиділа літня вже циганка і на руках у неї була дитина, світліша од неї на колір. Напроти на лаві сиділа одна тітка із тієї категорії, що домішують у молоко крейду і вапно, а потім продають його на Благовіщенськім базарі, дбаючи здоров'ям пролетарських дитинчат. Поруч із тією тіткою сиділа друга в шовковому капелюсі і в інтеліґентних черевиках.

Помалу, в міру того, як трамвай посувався Свердловською вулицею, у тітчиній душі страшний закрався сумнів, дивлячися на дитинча, що ніжно горнулося до циганки, хоча й було дещо світліше од неї на колір.

„Чудно", казала тітка молочної категорії, „циганка чорна, а дитина біла".

„І правда, чудно, знаєте", одповіла тітка в інтеліґентних черевиках. „Кажуть, що тепер стали вчащатися такі випадки, що циганки крадуть дітей".

Тітки побалакали між себе ще хвилини зо дві і прийшли до висновку, що цього діла так покинути не можна, а доведеться, мабуть, звернутися до міліціонера. На сусідній лаві знайшовся ще один йолоп у сірім костюмі, що підтвердив тітчині сумніви, і теж висловився за те, щоб викликати міліціонера для консультації.

Слухаючи тих розмов, циганка засовалась на місці і почала шукати очима дверей, передбачаючи ночівлю в районі і дуже довгі й непотрібні пояснення.

„Сидіть, жінко“, суворо сказав товариш, „і їдьте спокійно, куди вам треба. Ніхто не посміє вас зачепити“. Далі він звернувся до молочної тітки. „Я думаю, громадянко“, сказав він ще суворішим голосом, „що вам не можна їхати в цьому вагоні. У мене сильне підозріння, що у вас сифіліс, і що я можу від вас заразитись. Чи не буде краще викликати міліціонера і з'ясувати цю неприємну справу, бо, коли у вас насправді сифіліс у першій стадії, в чому я тепер уже майже переконаний, ви можете заразити всіх сусідів. Ви самі не уявляєте собі, які це матиме жахливі наслідки“.

„А ви, громадянко“, сказав він далі, звертаючись до тітки в шовковім капелюсі, „ви, громадянко, щось украли і сховали крадену річ у ваш ридикюль. Я звідсіля бачу цю річ крізь шкіру вашого ридикюлю і я переконаний, що ця річ крадена. Я пропоную спинити вагон і викликати міліціонера. Він зможе з певністю встановити, кого ви обікрали і куди ви везете крадені речі“.

Тітки вилупили очі і замовкли. Тоді в розмову встряв йолоп у сірому костюмі. „Дозвольте, громадянине“, сказав він, „циганка...“

„Циганка їде з дитиною у своїх справах“, грубо обірвав його товариш, „і ніякий ідіот, хоча б він тричі був у сірому костюмі і в три рази інтеліґентніших черевиках, не має ані найменшого права до неї чіплятись“.

Мені дуже сподобалося, як мій товариш, поет і географ, обійшовся з хамовитими тітками і з йолопом у сірому костюмі. Не те, щоб я сам не міг вигадати подібної речі, але найпотрібніші слова завше з'являються до мене через п'ять хвилин після того, як вони були мені потрібні. Та тепер,

іркував я, я вже не забуду цієї лекції і коли ені доведеться стрітися з тюрками, я не тільки е стрілятиму в них, а, навпаки, буду їм як друг і брат. Ми з машиністом Лисуном поїдемо в Беікей і там, безперечно, стрінемось не один раз із тюрками.

XVIII

„Татарські овчарки“, сказав машиніст Лисун, „це дуже великі і дуже підходящі собаки. Коли вони самі, без хазяїна, побачать чужака, хоча б за верству від кутану, то, будь покійний — гавкатимуть вони недовго, але й той чужак недовго житиме на світі“.

„Коли тобі трапиться таке, то довго не думай, а лягай плацма на землю. Перед цим добре буває ще гукнути страшним голосом: „Ури“. Тоді собаки не візьмуться негайно рвати тебе на клоччя, а почекають, поки прийде хазяїн. Але і не думай од них одстрілятися, чи може ще й одбитися ціпком. Це собаки серйозні, голодні і їх у кожному кутані буває штук двадцять п'ять-тридцять“.

За горою, коло круглого озера, що береги його вчорашній шторм укрив снігом, ми сіли в ямки і чекали, що пошле аллах. Десь далеко від моря заґелґотіли гуси. „Зникни“, сказав Лисун і я зник у ямі.

Гуси кричали в ранішньому небі, але третій наш супутник, машиніст Косенко, обмотав вуха рушником і нічого не чув. Він ішов просто туди, звідки кричали птахи. Скільки ми йому не гукали, але він так і не повернувся і коли гуси вилетіли над озером, вони не сіли, а, покрутившися трохи для пристойности, полетіли на інші озера, коло

яких не було машиністів з обмотаними вухами. Робити було нічого. Ми з Лисуном убили ще по парі лопоносів, підождали, поки їх підігнало вітром до берега, почепили їх у тороки і пішли пошукати хохітов. Незабаром Косенко зігнав величезний табун хохітов, штук на триста. Як срібна сітка, у чистім повітрі, став табун над озером і перейшов далі в степ. Лисун наздогнав Косенка і вони пішли ліворуч ждати хохітов, а мені випало наганяти на них табун. Отже, я пішов правим боком озера і вийшов у степ, що поріс бур'янами і сохлим чагарником.

Хохітва — птиця тої самої породи, що й дрохва, тільки куди менша. Пізньої осени їх сила збивається в даґестанському степу і коли морози не дуже по них ударяють, вони зостаються там через цілу зиму. Просто вбити хохітву не можна — не підпустить. Побачивши чоловіка з рушницею, хохітва ще кроків за триста здіймається вгору і всім табуном летить за якийсь кілометр від того місця. Наївна людина, що думає до них підповзти на вистріл, може повзти на животі цілу зиму і так і не доповзти на потрібну дистанцію.

Особливо спокушає недосвідченого мисливця той факт, що навіть величезні табуни хохітви не тікають далеко від нього, а сідають просто перед очима, іноді не більше, як за півкілометра.

Але великою компанією можна добре на них пополювати. Коли частина мисливців самовіддано згодиться гнати хохітву в якийсь бік, то тим, хто засяде в засідці, добра буває пожива. Та дуже мало хто погоджується на нецікаву ролю нагінної собаки, тим більше, що щасливі власники двох чи трьох хохітов, звичаєм, забувають поді-

литися здобиччю з партнером. Вони тільки пропонують, що другим разом буде їхня черга наганяти хохітву, а покищо кладуть дичину в свою торбу.

Мені чимало довелося йти. Я пройшов уже кілометрів зо два, переді мною заманячили якісь сірі, ніби прогнилі стіжки, ноги стомилися плутатися в бур'янах, а хохітов усе ще не було видко. Вони не могли провалитись крізь землю і я не бачив, щоб вони летіли. Значить, вони мусіли бути десь тут, якщо не втекли пішки попід бур'янами — хохітва бігає дуже швидко і не всякий пацан зможе її наздогнати, коли їй навіть не схочеться летіти.

Отже я покинув думати про хохітов і уявив собі зустріч з двома прекрасними тюрками. Ми трохи постояли б серед степу, і я почастував би їх цигарками і може ці люб'язні, гостинні люди запросили б мене до себе в саклю. Дорогою я міг би дізнатися від них про ті місця, де зайців як насипано, вони могли б мені вказати той самий кущ ожини, в якому завжди можна знайти шакала і може навіть ми пішли б з ними на засідку на вепра.

Вепра не так трудно вбити в засідці, там, де він п'є воду. Не влучити в таку десятипудову звірюгу, коли вона п'є воду, просто неможливо. За одним заходом я й пополював би і знищив би шкідника, який щоночі псує городи моїх гостинних хазяїв.

Поринувши в солодкі мрії, я й не помітив, що сірі прогнилі стіжки наблизились до мене і були тепер не далі, як на півкілометра. Десь сипло загавкав собака, потім другий. Мені здалося, що

я маю згадати якусь неприємну річ, але в ту ж мить я забув про собак.

Просто переді мною, ступнів на п'ятдесят, у мальовничому безладді розсипано було якесь чудне сіре каміння круглясте й конічне, якого я зроду не бачив у даґестанських степах. Що це мало бути? Невже це був той самий табун, що так таємничо провалився крізь вогку від снігу землю.

Я ще раз глянув на каміння. Якщо це був колись табун птахів, то, він, очевидно, закам'янів тисячу років тому. З секунду я вагався, чи мені підійти глянути на чудне конічне каміння, а чи йти далі. Тоді я зробив крок у напрямі закам'янілого музею і в ту ж мить, без найменшого переходу, величезний табун знявся вгору і замерехтів у повітрі тисяччю срібних крил.

Я вистрелив двічі... одна, дві,три хохітви посипались на землю і стрибали між бур'янами. Я кинувся їх збирати і в цей момент мене знов опанував той самий туманний, прикро неприємний спомин. Підранені хохітви врозтіч тікали від мене і тепер я вже ясно чув близькі, сиплі голоси собак.

Коли я управився підібрати пару хохітов і, тримаючи їх за шийки, ловив третю, з-поза бур'янів вииринуло з п'ятеро собак. Передні вже не гавкали, а просто поволі йшли до мене. Чортова хотітва тікала прямо їм у зуби. Я вирішив, що з мене вистачить двох і все ще, тримаючи їх у руках, — вони були живі, я не міг їх приторочити, почав помалу відступати.

Але я вже проходив у кожусі й важких чоботях кілометрів із двадцять та й взагалі, навіть голий і свіжий я, очевидно, не міг би втекти від собак по прямій лінії. Я сподівався, що вони просто одчепляться від мене, побачивши, що я не маю до них ворожих намірів.

Коли я оглянувся назад, я побачив, що собаки йшли, не спиняючись, рівною лінією, ні один з них не гавкав і передній, здоровенний чорний пес був уже в сорока ступнях від мене. Стало ясно, що по-доброму мені втекти не пощастить. Отже, я упустив хохітви і вони знову затанцювали коло мене в бур'янах, і вистрелив у чорного собаку третім нумером. Собака заскавчав і подався геть, а я знову почав відступати.

Тепер, обміркував я, інші вже не підійдуть до мене ближче, ніж треба, і я зможу, без неприємностей, ушитися із своїми хохітвами.

Та коли я, вже дещо заспокоєний, за півхвилини знову оглянувся назад, собак було вже не п'ять, а штук із одинадцять. Тепер ні один з них не гавкав і вони йшли рівним півколом і вже перетяли мені дорогу в трьох напрямках. Я почав нервуватися. У мене вистачило б патронів на ввесь десяток, але я не збирався нищити татарських овчарок. Я дуже добре знав, що значить кожен собака для бідного татарина, що зимою вивів вівці пастися на степ.

Але собаки не відставали і чим далі, то все тіснішим півколом оточували мене. Я знову кинув хохітви і вистрелив у переднього собаку. Чи на цей раз було ближче, чи якраз краще влучив, тільки собака страшно завив і став качатися в бур'янах. Інші спинилися на мить, а тоді, ніби нічого не сталося, знову мовчки пішли на мене.

Я зовсім розхвилювався, остаточно покинув хохітви, насмикав у жменю патронів і приготу-

вався перебити всіх собак до одного. У цю мить я побачив, що від прогнилих сірих стіжків на мене швидко посувалися якісь три фігури. Мені недовго довелося на них чекати. Це було троє тюрків: один з косою і двоє з ножами. Вони бігли так швидко, що я тільки управився закласти два набої з круглими кулями. Коли вони підбігли до лінії собак, я передрейфив до такої міри, що стратив всяку рівновагу і націлився в переднього з них.

„Стій“, сказав я, „а то буду стріляти“. Тюрки спинилися і, страшно схвильовані і розгнівані, щось гукали до мене.

Я вже забув чисто про свої хохітви і думав тільки про те, щоб урятувати свою шкуру. Отже я знову почав відступати і, перейшовши ступнів із тридцять, ще раз оглянувся назад, тримаючи рушницю в плечі. Підстібувані різноманітними почуваннями, легко одягнені й взуті в спортивні чув'яки, тюрки знов наздоганяли мене і були вже ближче, як за двадцять кроків.

Щось у мене тьохнуло і обірвалось. Я зрозумів, що так без кінця тривати не може і що рано чи пізно мені доведеться вбити одного з тюрків, і далі або мене з'їдять поночі шакали, або, коли я управлюся перебити їх усіх, мене судитимуть за потрійне вбивство.

Але дрейф мій дійшов такої міри, що я вже не міг думати. Я знову націлився в переднього тюрка і гукнув, щоб вони не рухалися з місця. Вони стали. Стали поруч них і собаки. Але я не міг далі відступати: коли б я повернувся до них спиною, я б уже може і не управився б своєчасно вистрелити.

Тепер я вже перестав і дрейфити. Стріляте так стріляти. І я твердо вирішив, що нехай уж краще мене судять за потрійне вбивство, але я все ж таки постараюся краще вбити їх, ніж дати їм убити себе. Я стояв на місці і акуратно вицілив у живіт переднього татарина. Мій палець лежав не якнебудь, а вже торкався спуску. Коли б передній зробив один крок, я б, чи хотів би я цього, чи не хотів би, всадив би йому кулю в живіт.

У цю мить, як голос із раю, як небесну музику, я почув за собою голос. Це був машиніст Лисун: почувши вистріли, він прийшов мені на підмогу. Дуже спокійно, не поспішаючи, він підійшов і став поруч зі мною. Він тримав рушницю на лікті, а в правій руці у його були приготовані дві запасні кулі. Тюрки теж підійшли ближче і почалася розмова. Один молодий і один старий тюрк з ножами не знали ні слова по-руському, але середнього віку дядько з симпатичним круглим обличчям, що вимахував косою, міг з нами балакати.

„Нащо б'єш собаку“, сказав він. Я почав довго і гаряче пояснювати йому, що хоча мені дуже шкода його собак, але мені ще більше шкода себе. Коли я скінчив, тюрк коротко сказав:

„Ти вбив два собаки“.

Тепер уже встряв Лисун. Знову зовсім спокійно і не поспішаючи, він пояснив тюркові, що я чоловік приїжджий, тамтешніх звичаїв не знаю і не хотів зробити нічого лихого. Він закидав тюркам, що ті, почувши собачий гавкіт, відразу не покликали собак. Тюрки заворушились. „Він казав — буду стрілять“, сказав тюрк, показуючи на мене пальцем. „Ти будеш стрілять, я буду стрілять“,

із страстною енерґією гукнув він. „Ти уб'єш, я уб'ю. Прийдуть інші — вас уб'ють“.

Не менше, як годину тривала ця драматична, хоч і безплідна розмова. Я пропонував тюркам приїхати в Дербент і здатися на суд владі. Я був готовий заплатити такий штраф, який на мене накладуть у Дербенті.

„Юз манат“? сказав тюрк. „Що мені юз манат. Собака нема? Другий собака нема“.

Я трошки злякався, почувши таку суму (юз манат — сто карбованців), але не став сперечатись. У крайньому разі можна було телеграфувати в Харків, щоб вислали гроші, але машиніст Лисун поставився до справи інакше, і став доводити тюркам, що собака не коштує ста карбованців.

„Як не коштує“, знову сказав тюрк. „Собака не бий. Краще брата бий. Без собака нема баранта. Без брата є баранта“.

Так розмова безрезультатно і припинилась. Просто машиніст Лисун раптом повернувся геть, добив моїх хохітов, оддав їх мені і ми пішли. Тюрки ще трохи постояли і пішли й собі.

Коли ми одійшли з Лисуном на безпечну дистанцію, я відчув, що не можу далі йти. Напруження скінчилось — мені вгиналися коліна, все тіло охляло і я відчував негайну потребу лягти на землю і кричати. Але своєчасно я згадав про пляшку, що висіла при боці Лисуна, в яку ми вчора насипали три повні пляшки вина. Я не дочекався, поки Лисун здійме пляшку, притулив її до рота і пив, пив на ходу так, що Лисун злякався, що йому не залишиться.

Заспокоївшися і перекуривши по разу, ми згадали про Косенка. Ми вже давно дійшли до того

місця, де була його засідка на хохітов, але Косенка не було, він зник, мов корова язиком злизала.

„Еге“, сказав Лисун, „он де він!“ Мало не на обрії нерухомо манячила чорна фігурка. Побачивши, чим пахне, Косенко втік за дві версти від небезпечного місця.

Тільки тоді я зрозумів, що значить добрий товариш у біді. Коли б не було Лисуна, то Косенко тим паче не прийшов би на підмогу, а вже був би десь коло станції і сідав би на паротяг. Щоб покарати Косенка, ми з Лисуном випили все чисто вино і ззіли всю ковбасу.

Коли ми пізніше наздогнали Косенка біля озера, він поводився так, ніби взяв цілком правильну й розумну лінію. „Що з ними балакати, з іродами. Так і так їхню маму“, сказав він. Нам нічого не зоставалося йому відказати.

XIX

Нехай не подумає хто, що мені не було соромно, що я чинив у цьому випадкові як самий зостатній хам і культуртреґер. Я справді почував і тепер почуваю теплу любов до малих націй і, зокрема, я дуже люблю і поважаю тюрків.

Проклята ганебна традиція обопільного вбивства затягла мене супроти моєї волі в свою орбіту. Коли ви все таки вважаєте, що я чинив неправильно, розкажіть мені в деталях, що б ви були робили на моєму місці.

Насамперед, звичайно, скажете ви, не треба було підходити до кутану, до зимової загорожі для овець. Може, коли б на тому кутані була вивіска, хоча б і самою тюркською мовою, я б

не підійшов до нього. Але вивіски не було. Були якісь сірі, прогнилі стіжки — очеретяні дахи загорож.

— Уже з того факту, що хохітви підпустили вас на півсотні кроків, можна було догадатися, скажете ви, що тут справа не чиста, і добре подивитися навкруги. — Я теж так думаю, і коли вам доведеться побачити на вистріл перед собою трьохсотголовий табун хохітов, ви, звичайно, не стрілятимете, а тихесенько підете геть.

— Нарешті, скажете ви, можна було згадати пораду машиніста Лисуна, сісти на землю і гукнути на весь голос: „ури", бож собаки привчені до того, щоб у таких випадках чужака одразу не рвати, а почекати, поки прийде хазяїн.

Але скажіть, яка в мене могла бути певність, що всі собаки цілком закінчили курс науки і що ні один з них, проти всяких правил, не схопив би мене за горлянку і не звалив на землю. Умовимося, що, коли з вами трапиться така історія, то ви ні в якім разі не стрілятимете в собак, а сядете на землю і гукнете на весь голос „ури". Баста.

Правда, я мушу признатися, що моя любов до культури малих націй Кавказу покищо суто абстрактна і платонічна. Я ще не управився вивчити тюркської мови, але будьте певні, що, приїхавши вдруге у Даґестан, я хоч трохи, а балакатиму по-тюркськи.

Бо тюркська мова є інтернаціональний язик вісімдесяти трьох націй Даґестану. У західній смузі гірного Даґестану живе п'ятнадцять народів, а саме: аварці, андійці, каратинці, авхахи, багулав, ідері, чемалал, хвашинці, дідоївці, кубачинці, гунзал, батліхці, чеченці, лаки і арчинці. Більшість цих народів не має нічого спільного між собою, хоч історичним своїм походженням, хоч і мовою. Часто-густо можна побачити два сусідні авули, що населенці їх один одного не розуміють. Один авул „Арчи" балакає своєю власною мовою, яка більше ніде у Даґестані не вживається.

У цій смузі мало не всі балакають хоч трохи аварською мовою.

На південь, схід від басейну Койсу, живе вісім гірських племен: даргінці, кайтахці, кубачинці, табасаранці, агули, лезгіни, рутульці і цахурці.

У передгір'ї на узбережжі і в північній частині Даґестану, від річки Кума і аж до річки Гюльгареічай живуть кумики, ногайці, тюрки, тати, гірськєвреї, перси, чеченці, інгуші, туркмени, німці, росіяни й українці.

У передгір'ї і по всіх містах, по всіх більших авулах люди розуміють азербайджанський варіянт тюркської мови.

Коли ви можете одразу запам'ятати назви всіх тих народів і не вагаючись сказати, які частини Даґестану вони населяють, то для вас є ще надія. Багато з тих народів не має своєї азбуки, отже і не мають шкіл своєю мовою. Донедавна навіть велика і славна лезгінська нація не мала своїх книжок. Спеціяльно для лезгінів вигадано азбуку і написано граматику.

На Україні є багато людей, що над усе полюбляють граматику й правопис. Без перебільшення можна сказати, що, коли б у цих людей відібрати можливість сперечатися на граматичні і правописні теми, вони б зачахли й усохли, як зелене дерево на каменястій скелі Даґестану.

На біду для цих цікавих людей український правопис уже остаточно усталений і українська ґраматика, в загальних рисах вигадана тисячу літ тому (з явною метою зробити неприємність радторгслужбовцям), ніяких змін не потребує. Отже величезні запаси енерґії зостаються невикористані і граматично-правописна снага марно гине в геніяльних головах.

Подумайте тільки, яке ґрандіозне поле для вашої діяльности є в Даґестані. Правда, лезгіни вже зробили азбуку і надрукували кілька сот книжок, але ту азбуку можна ще переробити і дуже легко розпочати нескінченні суперечки про особливості й хиби лезгінського правопису.

А що вже в якомунебудь авулі „Арчи“, що мова його не трапляється більше ніде в світі, єсть де розгулятися! Які можна влаштувати диспути на тему про виїдене яйце! Скільки можна заснувати курсів арчизації, скільки грошей можна заробити шляхетним арчизаторам! Голова гуде і перо випадає з безсилих пальців.

На щастя, наших спеціялістів ще не закликано до Даґестану і мужні, стримані, мовчазні, маленькі нації скромно й без галасу пристосовують до своїх потреб азбуки, читають книжки і помалу усувають мулл від шкільної справи. Отже, поспішайтеся. Ще скілька років і всі правописні й граматичні питання будуть остаточно упорядковані і усталені в Даґестані. Доведеться їхати в Бразілію і мати діло з какаду.

Як бачите, в Даґестані є дуже багато націй і ще більше мов. Коли покищо на всіх не вистачає азбук, то це діло, яке ще можна направити, але біда в тому, що на вісімдесят три народи

Даґестану припадає дуже мало землі. Власне кажучи, землі тільки й є, що в передгір'ї і в Каспійськім узбережжі. Половина ж Даґестанської території це не земля, а самий ляндшафт: гори, провалля, скелі, гірські річки й інші речі, на які можна з приємністю дивитись, але на яких нічого не посієш. У гірних кантонах Даґестану на душу населенця подекуди припадає від одної десятої до одної двадцять п'ятої гектара землі. Та ж земля, що є на полонині і край моря, належить у більшій половині „европейцям“, а в меншій тюркським племенам. Інші ж півсотні націй сидять на гірних шпилях, як леґендарна сорока на колу.

Це не значить, що Даґестан має зостатися бідною країною і надалі, як і тепер, користуватися нашою допомогою. Даґестанові є що обміняти. Там знайдено великі поклади нафти, земляне вугілля, залізну, мідну, ртутну, срібло-олив'яну руду, сірку, цементні мерґелі, сурму, бісмут, нікель, манґан, арсен, сірчаний колчедан, золото, лупець, аспідний лупець, салітру, фосфорити, асфальт, алябастер, сіль камінну і ґлявберову сіль.

Покищо все це лежить у надрах землі і над дорогоцінними металями пасеться баранта. Боровшися півстоліття проти царської Росії, Казі-Магомет і, особливо, Шаміль пробували одночасно піднести Даґестан на рівень культурної країни. Шаміль не тільки організував військо, навчав горян артилерії, тактики і стратегії, не тільки будував порохові заводи, не тільки добував сірку й салітру, не тільки сам карбував срібні гроші із срібла, що добувалося на своїх руднях, але й управлявся побудувати цілий ливарний завод. Він добував залізну руду і виплавляв залізо, він добував мідь і

виплавляв мідь. На своєму ливарному заводі у Чечні він одлив п'ятдесят гармат[1].

Він робив шосейні дороги і будував нові мости. Царське військо завойовувало не дику гірську країну, а навпаки, дикі хами зруйнували молоду даґестанську культуру.

Тільки за радянської влади, точніше з 1930 року починається відродження Даґестану. Перед війною валова продукція промисловости виносила вісім мільйонів карбованців. У 1928 році вона досягає вже цифри двадцять п'ять мільйонів карбованців, а за п'ятирічку ця цифра виросте в п'ять разів.

Зараз у Даґестані є п'ять тисяч індустріяльного робітництва. Та й те, значна частина робітників працює на консервних заводах. У кінці п'ятирічки Даґестан народить сотні тисяч пролетарів. Як це не чудно, а проблема кадрів не стоятиме дуже гостро в Даґестані. Народи східньої культури віками звикли до таких тонких делікатних робіт, до такого дбайливого поводження з інструментом, що вони, як свого часу японці, ставши коло машини, без ніяких труднощів опанують нову техніку і ще й вчитимуть цієї техніки нас, ситих, ледачих і недбалих. Азербайджанські тюрки складають прекрасні кадри індустріяльного робітництва. Цим тільки й можна пояснити те, що Шаміль управився будувати ливарні заводи, виплавляти металь, робити порох. Отже, тільки цим можна пояснити й те, що купка горян півстоліття самотужки боролася проти Російської імперії і подолано їх, все ж таки, не воєнною силою, а грішми, купивши за величезні гроші союзників Шамілевих.

[1] Шаміль був мулла. Звичайно, він боровся за те, щоб самому експлуатувати бідака-горянина. У 1918 році героєм Даґестану вже був революціонер Махач Дахадаєв, а муллу Гоцинського, що підроблявся під Шаміля, самі горяни вкупі з пролетаріятом вигнали з Даґестану.

XX

Але це ще не все. Уподовж Даґестану лежить Каспій. Каспій — це величезний підводний цeробкооп, колосальний радянський рибний базар. Дном його ходить білуга — вона буває в сто і більше пудів на вагу — як панцерний підводний човен, укрита зверху потужними кістками, вона проходить м'яким, білим черевом понад самим дном і їсть, їсть, їсть мільйони молюсків. Осетер, стерлядь і тисячі інших порід, а й таких, що ніде вже на землі їх немає — окрім як у Каспії, живуть на глибинах, у провесні ж виходять у дельти рік. Вихопившись на півгодини під час перерви, залізничники біжать до малесенької річки і кошами, сандолями, остами ловлять і б'ють пудову рибу, що вийшла з Каспію і подалася в гори.

Це морське м'ясо, цю каспійську свинину не треба відгодовувати — вона сама пасеться на дні і нічого не коштує корм і догляд.

Мільйони птиць — качки, лиски, гуси, лебеді і інше летюче м'ясо прилітають і припливають зимувати в це їстивне ельдорадо. Вони сплять, гойдаючись на не дуже холодній воді, а вніч прилітають у долину Даґестану.

Долина Даґестану лягла межи морем і горами, де в два, де в десять кілометрів уширшки, і на неї прилетіли і прийшли з півночі мільйони дрохов, хохітов, кульонів і іншої степової птиці. Вигнані льодом і снігами з гір у долину Даґестану, при-

йшли вепри і зайці. Це побігуче м'ясо пасеться поночі на тюркських городах, удень же спить у колючому ожиннику.

Тим то консервна промисловість Даґестану виростає протягом першого п'ятиріччя на 488%. Водяна енерґія Кара-Койсу, Самура й Сулака рушатиме ці та інші заводи, а один Сулак дасть стільки енерґії, як Дніпрельстан. Ґергебільська гідростанція на Кара-Койсу закінчується року 1932. Пролетаріят дуже далекого Харкова закінчує десятитисячекіловатний аґреґат для Ґергебільської станції, рахуючи хвилини й секунди напруженої роботи. Ґенератор закінчено й поставлено на спробу за місяць до строку. Кожен день був як вічність...

БАЛЯДА ПРО ОДНОГО ІЗ СТА

На заводі під час випробування мотора-аґреґату ротор почав рвати з статора навої приводу. За скільки секунд могли загинути тижні й місяці ударної роботи. Комсомолець Г. кинувся навпростець між численних кабелів виключити мотор і його ударило струмом.

День.
Дванадцять годин,
Сімсот двадцять хвилин,
Сорок три тисячі двісті секунд.
День
один,

другий
день,
один за одним
дні
ідуть.

Сонце ронить секунди,
Об ванадій витерті.
Ходить сонце-корунд
об вал
— день.
— Наздогнати і випередити,
сказав
Ленін.

День наздоганяв ніч,
Ніч відставала від дня.
Цех обточував Річ
— Водяного серце коня.

Кіловат десять тисяч гнав
В ґенераторний аґреґат
Порогів горяних лав
Вернути силу назад.

Обід. Сон. Любов. —
Віддавала молодь в мотор.
Ні один з них не відійшов,
Їх було як один — сто.

Статор у спробній стоїть,
Недвижно ротор застиг у серці.
Мотор змонтовано. Одна мить,
Остання мить, що мотор мертвий.

Дано контакт. І загув струм.
Кіловат кожен — робоча струна.
Десять тисяч — таких струн
Вигравають у серці такого коня.

Та що за звук? Харчать груди,
Навоїв узду ротор рве.
Як уражені громом заскніли люди.
За навоєм навій зриває й реве.

Ще одна секунда і все пропало.
День. Ніч. День. Ніч. День.
Зриває кожен оберт металу.
День. Ніч. День. Ніч. День.

День,
Дванадцять годин,
Сімсот двадцять хвилин,
Сорок три тисячі двісті секунд.
Обід. Сон. Любов —
Віддавала молодь в мотор.
Ні один з них не відійшов.
Їх було як один — сто.

Кинувсь один зі ста
У чагар електричних колій
Межи написи: смерть! стань!
Навпростець. І цех збожеволів.

Стала секунда — століть міт,
Як поневолених через віки навала,
Літопис тисячі рук, рукопис тисячі літ,
Як історія людства — секунда стала.

Стала секунда — як той день
Восени, коли взяли владу,
Секунда стала — як та ідея
Років п'яти народилась у Радах.

І іде світом, сама як світ
Мільйонів ватт у ночі синій,
І сяє вперед на мільйони літ,
І цей мотор — це її дитина.

Сорок три тисячі двісті секунд,
сімсот двадцять хвилин,
дванадцять годин,
день
один,
другий
день.
Сонце — круг карборунда,
об ванадій витертий.
Обточує вал
— день.
— Наздогнати і випередити,
сказав
Ленін.
— Це була — та секунда.

Рука на рубильнику. Тріск.
Вилучає силу з струн.
Нога над струнами. Іскра.
Оступивсь і упав на струм.

Гуде урятований цех.
Поволі мотор одгув,

На руках несуть — це
Це те, чим сотий був.

Блідий лікар руку взяв
І завмер. З глухих глибин,
Як спомин зів'ялих трав,
співала серця машина.

Живий. І сну і любови
Молоде тіло зазнає...
Вперед, хлопці! Будьте готові!
Революція не вмирає.

Дивіться: почався день:
— Сорок три тисячі двісті секунд,
сімсот двадцять хвилин,
дванадцять годин,
день.
Сходить сонце-корунд,
об ванадій витертий,
І обточує вал
— день,
— Наздогнати і випередити —
сказав
Ленін.

І аґреґат здано до строку. Він гнатиме не тільки заводи консервні і інші. Він гнатиме нафту, що лежить під усією долиною Даґестану від Баку і аж до Грозного.

Пошта переплутала моє прізвище і мені довелося сидіти в маленькому місті шість день, чекаючи на гроші. На шостий вечір я сказав до бакинського пролетаря Серга, секретаря залізничного партосередку, що набридло сидіти вдома і що ходім до інженера Консервбудівництва грати в преферанс, бо при цій добрій нагоді можна побалакати про майбутній консервний завод, про його перспективи і про радісну індустріялізацію Даґестану[1]. Що ж, ходім, сказав Серго, ще зовсім хлопець і ми знайшли інженера в конторі. Подзвони Михайлові і Бойченкові, мовив Серго, а як твоя робота? А я вже, сказав інженер, я можу іти. А дзвонити немає потреби, вони вже чи не в мене на квартирі.

Насправді вони вже були на квартирі. У пальті, в шапках вони стояли в кімнаті, з ними прийшли їхні жінки й теж не скидали пальт. Наче в кожного був квиток на потяг за тисячу кілометрів путі і вони зайшли прощатися. Я вирішив посидіти довше, порозмовляти. Я вийшов у сінці і, скинувши кожуха, забарився, шукав, де б його улаштувати.

Коли я повернувся до великої кімнати, на столі вже лежали карти і партнери в шапках і шубах сиділи біля столу. За спиною кожного з них стояла жінка його. Для мене було вільне місце. Я привітався з усіма — приязна усмішка виблиснула на мить на кожному обличчі, і враз змінилась на зосереджений, напружений, дещо тривожний вираз. „Як сей рік полювання?“ спитав я, щоб ближче познайомитись. Ніхто не відповів, тим самим зосередженим, напруженим, три-

[1] Shoking! — скаже якийсь критик з тієї породи, що „вдома в бога віримо, а на службі ні“. — Коло карт про індустріялізацію! Жах! — Що ж. Нехай критик вірить в індустріялізацію тільки в редакції, а коло карт розповідає антирадянські анекдоти. Його справа.

вожним способом спитано в мене, чи я добре граю в преферанс. „Неважно“, одповів я і в кімнаті враз запанувала мало не ворожа атмосфера. Але хазяїн мужньо розвіяв її. „Бойченко допомагатиме“, виручив хазяїн і Михайло роздав карти.

Провінціяльну гру преферанс грається так: чотири є кольори: піки (вино), трефи (жир), бубни (дзвінки), чирва — і в такій послідовності вони старші. Тож найменша — піки, а найстарша — чирва. Узявши листки, картяр вирішає, чи може забрати мінімум шість узяток, і коли може, то вигукує „піки“. Другий по черзі картяр може призначити на козиря (світку) вже тільки трефи, бубну або чирву. Отак торгуються, аж перейшовши чирву, можуть іти вже тільки на сім узяток, далі на вісім і так до десятьох. Коли всі відстануть, боючись провалу, той, що брався узяти найбільше взяток у найвищій масті, призначає козир, але не з нижчої масти, ніж та, до якої торгувався. Візьме стільки, скільки казав, пише собі в плюс, не візьме, записує подвійний собі штраф. Гра ця „комерційна“, не азартна.

„Каспій...“, сказав я, маючи на увазі неазартний характер гри — мені хотілося коло карт побалакати про будівництво. „Шість пік“, одповів Михайло. „Шість треф“, висловився на цю ж тему інженер. „Пас“, сказав я.

„Що ви! що ви!“ жваво і рішуче напався мене Бойченко, схожий на енерґійного героя з американської фільми. „Дозвольте, я. Шість бубнів! Шість бубнів, громадяни!“

„У нас із такою картою пасують“, пробував я боронитись. „Тут же нічого нема. Тут нема двох узяток, а не те що шістьох“. Але Бойченко вже

взяв мої карти і ліз угору. „Мої шість бубнів“. сказав Михайло. „Без козиря“, сказав інженер, „Сім пік“, підхопив Бойченко і влаштувався зручніше з моїми картами. Коло Серга вже стояв теж порадник і вже тримався пальцями за його карти. Всі полізли вгору. „Сім бубнів. Сім чирв. Мої сім чирв. Вісім пік“. І я замислився про ріку Сулак.

„Річка Сулак“, подумав я, „має дуже прикрий спад — 4 метри на кілометр. Нема в Союзі ріки, що була б така вигідна для потужних гідростанцій. Вузькі каньони — до двох кілометрів увишки...“

„Вісім треф!“ сказав Бойченко і показав мені карти. В мене серце упало, я мав із собою всіх три карбованці — а ця гра віщувала колосальні маштаби. Я глянув скоса на запис — в усіх уже були величезні штрафи — цей преферанс більше скидався на шмендефер, чи очко.

„Це буде велетенська база електрохемії та електрометалюрґії. Кіловат-година коштуватиме в далекім Баку одну копійку для споживача, а в цьому місті сорок три сотих копійки...“

„Без чотирьох“, спокійно заявив Бойченко і я побачив свої три карбованці вже записані мені на штраф. Я вийняв свій єдиний засмальцьований трояк. „Візьміть цю троянду, зелену“, сказав я, „і грайте самі, бо я скінчив“. Бойченко трояка не взяв, це пусте, він одіграв усе назад і я рішив усе ж таки використати нагоду порозмовляти.

„Сулак...“, сказав я. „Шість пік“, сказав Михайло. „Шість треф“, сказав Сергів інструктор. „Шість бубнів“, сказав інженер. „Мої шість бубнів“, заявив Бойченко, і я одсунувся, щоб дати місце його розмахові та ініціятиві. „Шість чирв!“

„Без козиря!“ „Сім пік!“ „Мої сім пік!“ „Сім треф!“ „Сім бубнів!“ „Мої сім бубнів!“ „Сім чирв!“ „Без козиря!“ „Мої без козиря!“ „Вісім пік!“ „Вісім треф!“ „Мої вісім треф!“ „Вісім бубнів!“ „Вісім чирв!“ „Мої вісім чирв!“ „Без козиря!“ „Дев'ять пік!“ „Мої дев'ять пік!“ „Дев'ять треф!“ „Дев'ять бубнів!“ „Мої дев'ять бубнів!..“

„А як Ґергебільська? спитав я через стіл уже до Серга, якого його інструктор у шубі і шапці теж уже одсунув від справ. Серго почав був щось говорити, але чотири суворі погляди змусили його замовкнути. „Дев'ять чирв“. Тут було не до Ґергебільської станції з її десятьма тисячами кіловат. Хтось зостався без трьох на дев'яти і записав гомеричну цифру ремізу. „Шість пік!“ „Шість треф!“ „Шість бубнів!“ „Мої шість бубнів!“ „Шість чирв!“ „Без козиря!“ „Мої без козиря!..“ „Пас!“

Цей „пас!“ був як вистріл з гармати. Хтось не витримав, злякався азарту. Три погляди, надзвичайно презирливі погляди скарали малодушного. Двоєкутній бій точився далі, уже між двома.

— „Сім пік!“
— „Мої сім пік!“
— „Сім треф!“
— „Мої сім треф!“
— „Сім бубнів!“
— „Мої сім бубнів!“
— „Сім чирв!“
— „Мої сім чирв!“
— „Сім без козиря!“
— „Мої сім без козиря!“
— „Вісім пік!“
— „Мої вісім пік!“

— „Вісім треф!“
— „Мої вісім треф!“
— „Вісім бубнів!“
— „Мої вісім бубнів!“
— „Вісім чирв!“
— „Мої вісім чирв!“
— „Вісім без козиря!“
— „Мої вісім без козиря!“
— „Дев'ять пік!“
— „Мої дев'ять пік!“

Це вже нагадувало вірші Семенка, або підручник елементарної аритметики для сільських шкіл. Ставало нудно.

Я витяг волоський горіх — балакати все одно не можна було, добув довгого ножа і з крахом розколов горіх на столі серед королів, дам, тузів і валетів. Ніхто навіть не поворухнувся. Я ззів горіх.

Я витяг ще півдесятка горіхів. „Крах!“ „Шість пік!“ „Кррах!“ „Шість треф!“ „Крррах!“ „Шість бубнів!“ „Крах! крах! крах!“ — горіх не хотів колотись. Крах! Крах! Крах! „Мої шість бубнів!“

Я підвів голову. На мене ніхто не дивився. Ніхто й не бачив ні ножа, ні горіхів, ні мене, ніхто й не чув краху, ніхто не помічав горіхової луски. „Шість чирв!“ от у чім була справа. Жінки в капелюшках і пальтах схилилися над картами чоловіків через плече. Поради тремтіли на їх гарячих губах, готові зірватись і стримувані страхом перед авторитетом чоловіка — мабуть з такою пристрастю кастиліянки дивляться на бій биків.

„Шість пік!“ Валети, озброєні піками, під удари в бубни, з квіткою в руці дами, королі

треф і королі серця — паперовий турнір на зеленім полі стола. Я глянув аж через зелене поле — Серго позіхнув і моргнув мені іти. Але тепер я вже зацікавився небувалим змаганням. Усі дивилися на карти, я дивився на людей[1].

Глибокої ночі вийшли ми з Сергом на безлюдну вулицю маленького тюркського міста. Морозні зорі стали над нами, як мільйони пік, треф, бубнів і чирв.

„Що ж це є, Серго?“ спитав я. „Твій інженер занадто захоплюється. Чи не буває з ним такого і вдень, що він замість думати про монтаж машин, обчислює, скільки взяток можна виграти, коли на руках туз, король і дві малі в одній масті плюс туз, король і дві малі в другій?“

„Не знаю, чи обчислює“, сказав Серго. „Робітник з нього добрий. Він так само захоплюється своїм консервним заводом, як оцією грою. Втім...“

„Що втім?“

„Втім, мені теж не подобається те, що я бачив сьогодні. Це вже психічна хвороба. Такого діла, як сьогодні, я сам ще не бачив. Це чи не Бойченко його збиває“.

„Можливо“, сказав я. „Справа, звичайно, не в самому Бойченкові. Провінціяльні інтеліґенти, це глибоке болото і воно засмоктало твого інженера. Він п'є. Він п'є вино пік і закушує жиром

[1] Укупі з читачем моїм я переконаний, що епізод з преферансовим запоєм є факт одинокий і масового поширення не має. Нехай же буде ця ганебна історія пересторогою для тих, хто думає, що пустякові речі вроді невинного преферансу не можуть бути серйозною загрозою для психіки призваних будувати нове життя.

треф. Боюся, що йому скоро буде дзвінок. Консервзавод треба пускати 1932 року?“

Серго не відповів. Коли я вийшов удосвіта послухати, чи не свистять крила над містом, у його кімнаті світилося. Він працював. Він працював на добу по вісімнадцять годин. Він працював за Бойченка і за інженера, цей хлопець Серго.

XXI

Він працював. І з ним працювали інші. У диких місцях виростали тартаки. На диких ріках уже виросли деякі електростанції. У сусідньому Азербайджані за три роки скінчено нафтову п'ятирічку і тюрки-організатори потяглися до Даґестану допомагати. „Прожектор“ друкує нариси про будування Сулакської станції. Але це рік 1932. Я ж був у Даґестані року 1929.

Проте, я прошу взяти на увагу, якої величезної праці мені треба було, щоб зібрати всі наукові факти, що є в XIX розділі, дослідити їх і подати вам у систематизованому вигляді і все це за якінебудь вісім днів перебування у Даґестані.

Вже для того, щоб об'їздити всі кантони і ознайомитися з усіма вісімдесят трьома націями, деяким дослідникам треба було витратити скілька років роботи.

Але моя праця не обмежилася самими етнографічними матеріялами. Перечитайте список покладів, що є в попередньому розділі, і прикиньте, скільки я мусів витратити праці на те, щоб точно встановити існування тих покладів у неприступних гірських кантонах Даґестану.

Але ще більше має здивувати вас те, що цю велетенську дослідчу роботу я успішно проробив,

не од'їжджаючи далі, як на п'ятдесят кілометрів від Дербенту.

Гадаю, що ніхто не має права гніватися на мене, коли я, навівши таку силенну-силу фактів, зібраних власним трудом і досвідом, тепер подам деякі цитати з книжок.

В 1932 році закінчиться будування Ґергебільської електростанції на річці Кара-Койсу потужністю на десять тисяч кінських сил. Ця енерґія піде в міста Махач-Кала і Буйнакськ, а крім того її буде використано у сільських господарствах сусідніх кантонів.

У цю ж таки п'ятирічку почнуть будувати Сулакську електричну станцію. Багаті на воду ріки Даґестану Сулак і Самур притягали до себе увагу буржуазних капіталістів. Відомий Стюарт був включив ріку Сулак у свою концесію для експлуатації білого вугілля на Кавказі.

Але так само, як у справі з Дніпрельстаном, задачу цю зможе рішити тільки радянська влада. Результати досліджень (1927/1928 року) показують, що використання водяної сили ріки Сулак і побудування гідростанції коло сіл Міятли і Ахатли розв'язують проблему електропостачання Грозного і Баку на десятки років і одкривають широкі перспективи для розвитку Даґестанської промисловости (гірничої, хемічної, нафтової й рибної), забезпечивши її дешевою енерґією. У другій п'ятирічці побудують першу частину Сулакської електростанції. Проблема Сулаку маштабом своїм перевищує навіть проблему Дніпрельстану. У скількох станціях на ріці Сулак можна мати потужність коло пів мільйона кіловат і енерґію коло трьох мільярдів кіловат-

годин. Тут повстане новий велетенський центр для електрохемії і електрометалюрґії.

З-посеред усіх обслідуваних рік Радянського союзу Сулак перше обіймає місце глибиною і вузькістю своєї долини, близькістю її до залізниці (від 20 до 30 кілометрів) і добрих до неї шляхів. Сулак вирішає задачу одночасного постачання енерґії для Грозного і для Баку. Довжина передачі до Грозного буде 110 кілометрів і до Баку 450 кілометрів.

Міятлинська електростанція коштуватиме 29 мільйонів карбованців і Ахатлинська 23 мільйони карбованців. Кожна з них матиме потужність в 180 тисяч кінських сил.

Але це ще не все. Виноград, бавовна, риж, каспійська риба, нафта і метали, акуратно перелічені мною в попередньому розділі, допоможуть зробити Даґестан одною з найбагатших республік Союзу.

XXII

Я почуваю, що мені пора вже вертатися на Україну. Інакше читач, запаморочений колосальною кількістю корисних інформацій і наукових фактів, покине читати мою книгу. Отже я ввічливенько дякую хазяїнові і хазяйці за те, що вони приймали мене як я є, в обірваній, засмальцьованій куртці і в смердючих мисливських чоботях, збираю речі в рукзак і виходжу зимового вечора на вокзал.

На вокзалі я зустрічаю лезгіна Абаса — завідателя найбільшої книжкової крамниці в Дербенті. В Абаса вихідний день і він вирішив поїхати в Араблинську полювати на качки.

Коли я зайшов у вокзал, Абас балакав з хлопчиком років дванадцяти, і в того хлопця в руках була рушниця на чверть вища від його голови.

Зустрінути горянина з рушницею на дорозі трохи небезпечно, бо в силу згаданої традиції він може вас застрелити. Але так само небезпечно дивитися на горянинову рушницю на вокзалі. Якщо ви будете дивитися на неї довго і любовно, то він може вам її подарувати.

Отже, я став осторонь і замовив собі шклянку чаю, тільки здаля привітавшися з Абасом. Я вже допив чай до половини, коли я раптом побачив, що Абас з урочистим виразом на суворому обличчі іде до мене, ведучи за руку хлопця з рушницею. „Дивись", сказав Абас, „ця рушниця шамілівських часів. Сталь, з якої вона зроблена, викувана на нашім заводі. Золото і срібло, що їм карбоване було дуло і приклад, добуті на наших копальнях. А от і хазяїн рушниці. Йому тільки одинадцять років, але з нього добрий буде мисливець".

Він урочисто взяв рушницю з рук хлопця і передав мені. „Дивись сміливо", сказав він, „я вже попередив товариша, що ти не можеш взяти від його подарунку".

Це була дійсно надзвичайна рушниця. Прекрасної роботи, довге гранчасте дуло було однаково пристосоване для того, щоб бити шротом птицю, або величезною гранчастою кулею бити звіра й ворога. Золотом ішов по ній надзвичайний візерунок — у рослиннім орнаменті визирали химерні звірі і люди.

Але я не міг роздивлятися її довго. Непристойно довго тримати в руках чужу зброю

Я віддав хлопцеві рушницю, і ми з Абасом вийшли на перон.

Після стількох подорожів у рвучких паротягах у цім теплім, темнім вагоні хилило на сон. Я одшукав свою полицю і влаштував свого рукзака так, щоб можна було покласти на нього голову. Потяг рушив і мені дуже хотілося спати, але я вирішив іще раз подивитися на даґестанські вогні.

Ліворуч від залізниці є шкляна гута „Дагогні". З-під землі виходить горючий газ і рухає завод, побудований на останніх принципах европейської техніки. Розкішне, найпершої якости, скло виробляють на цьому заводі — і це найдешевше скло в Радянському союзі.

Той самий газ огріває робітничі квартирі, горить у ріжку над столом робітника, варить його суп і нагріває воду.

Яскравим разком зір, удесятеро світлішим за весь нічний Дербент, через усю ніч падають Дагогні.

XXIII

Писавши, що редакція часопису вирядила до Даґестану експедицію в складі фотокореспондента, літератор-етюдиста, економіста, мисливця, адміністратора й язикознавця (які всі щасливо об'єднувалися в єдиній моїй особі), я дав вам „неточну інформацію", любий читачу.

Цей науковий вираз — „неточна інформація" має в багатьох випадках інше значіння — українською народньою мовою зветься воно „брехня".

Учитель фізики в тій школі, що я учився, привчав своїх учнів до такої наукової термінології:

„Приберіть цей метал", кричав він, коли хтось

грався під час лекції ножиком. „Хто вкинув цей мінерал у цей сусуд?“ грізно запитував він, побачивши в плювачці цеглину. „Сусудом“ же він називав пляшку з-під горілки, викочену камчатниками насеред кляси, і „сусудом“ же звалася в нього звичайна собі склянка на воду. Через це учні і звали його „Стакан Петрович“, бо слова „стакан“ не було в його лексиконі — аджеж він був не просто собі чоловік, а фізик.

„От ви, Бубир“, казав Стакан Петрович, „зараз дали неточну інформацію! Ви сказали, що перед вами лежить фізика Краєвича, а на ділі це „Етель Кінг — женщина-детектив!“

Далі Стакан Петрович робив павзу і тільки постукував себе вказовим пальцем по носі.

„Для чого ж ви неточно висловлюєтесь?“ грізно випалював він і викритий привселюдно Бубир давав обіцянку віднині подавати тільки точну інформацію.

Отже, каюсь. Подав неточну інформацію. Не такі то багаті наші часописи, щоб виряджати експедиції до Даґестану. Просто я за свої гроші поїхав до Даґестану на тиждень — головним чином відпочити і полювати качки, бо на курорти я не їжджу.

Тож усе, що я бачив у Даґестані і розповів вам, можете віднести на карб того, що я не тільки мисливець, а й громадянин, і окроме качок управився ще дещо побачити в солонцюватій долині Даґестану (хоч дехто їздячи на курорти не бачить нічого, окроме докторів, дієти, душів і дамочок).

Вийшло так, що була дуже сувора зима і качки перекочували до Азербайджану. Грошей у мене

вже не було, окроме як на квиток до Харкова, але в мене були (і зараз є) по гроб життя друзі серед машиністів. Отже я вибрався на паротяг і подався до Азербайджану, доки сягають зв'язки даґестанських машиністів, а саме до станції Девічі.

Вантажний паротяг весело збігав з гір, важко витягав з долин, вистоював на станціях, а деякі гордовито проходив, він не цікавився пасажирами. Обіруч його одпливав Даґестан і то були ліси.

Листопадні і голі, вони стояли в засохлих травах, серед осінніх кущів, прорізались надвоє і відкривали вічну ріку Самур, що не замерзає ні в зимі, ні літом і впадає в теплий Каспій, що бачить тут лід тільки весною, вигнаний сонцем лід з увістя Волги. На грузькому надбережжі Самуру чорнів слід величезної кабанячої ратиці. Це були теплі краї, якими йшов зараз вантажний потяг, і я згадав колись написаний вірш про пташиний потяг і теплі краї.

ГРАЙВОРІН

Понад верхів'ям голим
  ніби чорний край борін
Летів самітній
  з поля
    грайворін.

Був
  лютий
    місяць:
Дико кракав він,
  бо пролітав,

Де люди
місять
плугом
бруд
у чорну далечінь.

Він дико кракав,
пролітаючи гіллям:
Гілля стирчало
з гір
і витикалося
із ям,

Кололо хмари,
— вир
крутився
хмар,

Звивавсь
від болю
і за обрії тікав.
І далі він летів
і дико кракав він
Понад верхів'ям
одинокий грайворін.

Один як око
над незліченим гіллям,
Що лізло з гір
і плазувало з ям.
Він дико кракав,
далі він летів
степами понад кураєм,
що вітер пригинав долів.

Один як око
і горів,
дивився він
За гір
краї,
де хилитавсь туман,
Де Алтагир
виходить
на Лиман.
І от одкрилося:
— кривий, мов сагайдак,
між синіх гір
улився Таршанак
У Алтагир
де як сокира — саксаган
Сталлю й саєтою
без краю ліг
Лиман.
О, тепле море,
о, бажаний океан!
І крила
грайворін
простерті
склав.
І в хвилі
піняві
в обійми
смерті
впав.

Тільки цей грайворін летів до Мелітопільського лиману, лиману Молочної Ріки, що замерзає взимі, хоч і не надовго.

А потяг вандрував уподовж вічного Каспію, що не замерзає ніколи. Але краєвиди і я, і граворін бачили ті самі.

Розумний читач давно вже догадався, що вірша „Грайворін“ написано для того, щоб показати краєвиди ранньої зими і пізньої осени, сумні й нерадісні в природі. Голе гілля, жовті очіски трави, колюче лахміття кущів ростуть з мокрої, гливкої, грузької, холодної землі. Над усім похмурі хмари, не то на дощ, не то на сніг. Абиякі краєвиди.

Тож, щоб показати ці краєвиди в руховi, треба було дати рух почерез краєвиди. Для цього над пролітає грайворін. Отже й краєвиди летять назад, як зараз пливуть назад повз вікно вагона такі самі краєвиди Даґестану. Таким способом у віршеві забезпечено динаміку.

Але вірш призначено не для грайворонів, а для людей, і не тільки тих, що живуть у містечку Грайворон. Люди могли б зважати, що грайворонові мандри і подорожі для них нецікаві. Хай собі летить.

Довелося, щоб зацікавити розумного читача грайвороновим рухом, надати йому риси романтичні. Став це вже не грайворін, а мало не Байро́н і прагне півдня, як англійський поет, і летить на теплі моря, як бухгальтер на курорт. Романтичні тюркські назви річок і заток посилюють відповідне враження.

Едгар По теж написав баляду про „Ворона“. Тільки в нього в баляді ворон пристроєний для настрою, а тут, навпаки, настрій пристроєний для ворона, сам же ворон пристроєний для руху.

Таким чином позначається діялектична суперечність поміж одним з найцікавіших поетів буржуазної Америки і одним з найцікавіших поетів Радянської України.

Бо я справді один з найцікавіших авторів Радянської України і вам, розумний читачу, я можу це сказати прямо. Бо читачів у мене покищо мало, але зате ж і дурних серед тих читачів теж мало.

XXIV

Десь за Самуром почався Азербайджан. Географічно Азербайджан це так би мовити продовжена і поширена ідея долини Даґестану. Плодюча долина межи горами й морем чимраз ширшає, теплішає, нафта з-під ґрунту все багатша, індустрія чимраз могутніша.

Вони поруч себе лежать, ці дві республіки, ті самі тюрки населюють ту саму долину, але Даґестан одна з найвідсталіших республік Союзу, а Азербайджан одна з найпередовіших.

І національне питання тут уже в інакшій стадії. У Даґестані всі залізничники і більшість службовців були росіяни й українці. Тут понайбільше тюрки. З-під червоного диску начальникостанцієвого кашкету визирає смагле обличчя й чорні глибокі очі.

І от змінюється сама природа. Все ті ж назад пливуть ліси, але в них як гриби повиростали тартаки, гуральні, садки, бурові башти. Палало багаття, стук сокир і спів пилок доходив з вітром до потяга. Росли риштовання. Прозорі візерунки їх вирізьблялися над низьким чорнолíссям. Оформлене пролетарською рукою дерево виростало над ліс і в декораціях його поволі й важко

з'являлась індустрія. Ми різали ліси — але з них вставали ліса.

З ЛІСІВ ЛІСА

Пливуть верхівля
в синім плесі неба,
Накупчуючись хмари зачіпляються за крони
І розійнявшися пливуть,
пливуть плотами
У теплий південь
вогкі ешелони.

Нерухомо ростуть дерева!

Як чорні цифри незчисленними рядами
По вінця повні
водозбірні цебра.

Прийдуть вітри
і гуляють до лісів,
Сокочуть птиці,
веврики несуть
В сутемні дупла
кедрові горіхи в стіс.
Але внизу дзвеніння, дзизкіт, скрегіт, спів
Лісовики — ми ріжем ліс.

З числа стає нам громадянин кедр,
Підводимо під нього кругову:
Коротка пісня
— лісових катедр,
Професор тихо валиться в траву.
Як чорні цифри
ще стоять колеґи.

По вінця повні
водозбірні цебра,
Внизу
дзвеніння, дзизкіт, співи, скрегіт,
І одкривається екран ясного неба.

Це вечір тихий,
це в Донбасі ллють чавун
Вечірнє сонце,
як вогненне горно,
Горить
і шлаком заливає шлунок,
З захмарних форм,
струмить у яму чорну.

Чавун просвічує крізь хмари—
Це вогонь.
Товаришів вогонь
— всесвітове багаття,
Його в прозорі пальців
трудових долонь
Щовечора
з усього світу
бачить наше браття.

Пливуть плоти
блакитним Доном неба,
синьою Волгою
і голубим Дніпром.
Лісів глицевих
вирубані ребра
Пливуть на південь,
сплетені
плотом.

Шабаш!

Як пахне тепле дерево!
Горять під казаном
тріски.
Товариш в руки
дерево бере
І розглядає,
як воно росло,
Як буде плисти
і гойдатися плотом,
Смолу, що заслезилася як скло,
Вкидає знову
у жар під казаном.

І над усе ліса,
над домнами ліса,
Ліса над цехами,
над нафтою ліса,
Увесь Союз — в лісах.

Ми ріжем ліс,
Але ростуть ліса
З лісів,
як сонце з сліз соснових,
із хмари пилу, свіже як пасат
Встає лице великої будови.

Вантажний потяг спинився на станції Девічі. Далі їхати на паротязі мені не було дозволено. Отже я вийшов і подався до машиніста нафтовні Івана Дорошенка.

Не уявляйте собі високого чорнявого козака з довгими вусами, в яких виблискує просивина. Це був білявий хлопчик, якого ви приділили б

до першого курсу технікуму. Але в нього була така сама мініятюрна жінка і двоє дівчат. Одне коло материних грудей, а друге, старшеньке дівча, побігло гостювати до сусіди — тюрка, залізничного стрілочника.

Оце й був той, що ви собі уявили, високий чорнявий козак з довгими вусами, в яких виблискує просивина. Діти їх гралися вкупі, і тюрк частував Галю лавашем (такі млинці — чи хліб) з медом.

— Можете йти просто на лиман, — сказав Ваньо Дорошенко. — Десять верстов, по путі дві чи три кочівки — кутани, але боятися нічого. У нас в Азербайджані люди одне одного не займають. Це не Даґестан.

У крамниці мисливської спілки голова — балашівський робітник — видавав гірським лезгінам круглі кулі на вепра. Вони сміялись і ляскали його по плечі. Розмовляти їм було ніяк, хоч голова міг непогано торохтіти тюркською мовою. Лезгіни ж по-тюркськи не могли, крім одного діда. Голова сяяв від радощів успіху.

Сам, один із секретарем, він об'їхав далекі авули і кивом, моргом, плювом і цмоком заґітував лезгінів бити нечисте м'ясо, сиріч вепра, щоб здати в союз.

З свого боку лезгіни мигом, мружем, ляском, чвирком і свистом дали згоду допомагати робітничому харчуванню, і через три дні приставили горяними стежками вепра-одинця на чотирнадцять пудів. Ніхто з них, звичайно, не торкнувся пальцем нечистого м'яса, бо на те є в Азербайджані, як і в Даґестані, спеціяльні остагаки з зазубнем тягти вепра, складати його на гарбу-біду

з величезними двома колесами і вивалювати в оселі Девічі на потребу урусам, що їдять нечисте м'ясо.

Стимулюючи це, сяяв голова — робітник з Балашову — і видавав лезгінам порох і круглі кулі.

— Бував я і в Даґестані,— сказав він до мене.— Там не дуже то рекомендується видавати горянам круглі кулі. Але в нас — бачиш я їздив сам за вісімдесят кілометрів у гори і поїду ще, у нас горяни поважають робочого чоловіка, хоч би він був і урус.

Вислухавши це, я зібрався і пішов солончаковим степом на лиман Девічі.

Ви виходите в степ, перейшовши запасну путь і знайшовши на обрієві чорну цятку. Ота чорна цятка і є перша кочівка-кутан — вона стоїть на перевалі, і з того пагорбу видко вже буде берег лиману і мисливську хане. Степ рівний і жовтий. Де-не-де рідкі бур'яни. Дорога раптом підходить до розколини — в ній жовта, швидка, каламутна стрибає річка — колись снігова, тепер гірка, солона, промчавши солончаками.

Нічого нема, але все повно загадкової потаємної снаги, як завжди вперше буваючи в якій містині. З оцих рідких бур'янів може схопитися заєць, або, сюрчачи як срібний свисток крилами, може замерехтіти срібними ж крилами пара хохітов, веселий крижень може злетіти з цієї неважної калюжі і, може, за невеликим, ген, пагорбом ходять дудаки і важко здіймуться на крило.

Середина зими, але тепло, сливе спека. Сонний вужак виповз із землі і зігріває задубіле тіло. Він почуває себе якось ненормально і чудно, йому важко рухатись і сичати. Ви берете його за хвіст і він ставиться до цього, холодний,

айдужісінько, наче ви його найближчий родич, не страшний звір лютої людської породи.

Ви йдете і йдете. Уже вирізьбляється чіткіше очівка і видко в ній окремі саклі. Уже станція тратила всяку конкретність і стоїть синім малюнком десь коло обрію. Уже вилітали поодинокі хохітви, як срібні голуби, та леле! далеко. Уже біг заєць і десь між вами і кочівкою протягли дрохви. Уже не раз поривався крижень і, кругле описавши коло, подавався на качиний крик десь за село Сарван. Але ви ще не стріляли, а тільки пасли очі і от, обійшовши чемненько кочівку з поваги до собак, виходите на пагорб, на юр. На чоботях налип ясножовтий, солончаковий леп. Спека. За ще однією річкою буйні бур'яни. За бур'янами ліворуч ще одна кочівка, праворуч же довга пасмуга лиману.

Душа вже повна по вінця степом, крилатими образами, заячим бігом, сонцем і мисливською страстю. Але ще рушниця не стріляла і ще головне там, коло лиману. Невідомі північні качки, китайські шилохвості, султанські сині курочки і всякого чисто пера гуси.

Ви обережно пройшли буйні бур'яни. Знову поривались хохітви табуном, десь близько вистрибнув заєць і одразу ж зник у буйнім бур'яні, свіжий лисячий слід хитренько пройшов уподовж стежки і не перейшов її, але ще не стріляла рушниця, бо головне ще попереду.

Вітер. З моря вітер. Через село Кара-Киштi і через лиман він доніс незчисленний гусячий ґеґіт, але їх ще не видко.

Тільки край одного з озір, що побіля лиману, сидить чорна постать півчоловіка. Сидить як

стовп, але які ж стовпи в солонцюватих озерах край лиману?

Це — орел. На його честь вітер доніс гусячий ґеґіт, це він жде, щоб гуси знялися вгору. На воду і назем він не може бити, бо сам може розбитись. Він сидить і чекає, щоб північні гості — гуси — знялися вгору і тоді вибиратиме собі гостя на смак.

Ви проходите повз нього в сотні ступнів, не більше, але він сидить і тільки повертає голову з жовтим оком. З такої відстані його легко вбити буйним шротом, але що далі робити з таким колосальним трупом? До того ж вам не хочеться лякати гусей.

От знявся і перший табун гусей. Це гусь-гуменник — материк, як його звуть на Кавказі. Вони ґелґочуть, крутяться, перелітають за кілометр уперед і знов сідають край лиману.

З правої руки зривається многосотенний табун гугнявих гусей-гусарок. Далі ще, і ще, і ще. Повітря повне гусей.

Тепер здіймається і орел і забирає гору, виглядаючи де ударити. Свист крил, ґелґіт, базар у повітрі.

Але все це відбувається за чверть кілометра від вас і стріляти не можна — тільки пасти очі. Важко витягаючи чоботи з жовтого лепу, ви бредете до хане і її тепер добре видко — це хатка край лиману, де починаються очерети. Треба обходити обачно круглі кущі очерету, що виглядають як навмисне пороблені засідки, оточені колом мілкої водички на жовтому піску. Це — вікна! Ступивши на такий пісок, людина провалюється де по пахви, а де й по шию, і вибратися

відти не можна. Це — смерть у жовтому лепові. Колись це були ями, над якими спинився плав з нанесеного очеретиння, зайшовся піском і прикрив собою воду.

Обійшовши вікна і вимивши чоботи коло хане в канаві, ви заходите до хати. Уподовж стін — піл, на ньому лежать троє-четверо мисливців. У кутку плита, на ній парують два колосальні чайники. Коло входу з рушницею, в якої одна цівка розірвана, порається високий дід Ахмет. Брат його — такий самий високий, віспуватий дід Махмет — приніс із села Сарван пендир і дістає гроші від одного з мисливців.

XXV

Міліціонер Сергій з Баку мірним голосом розповідає, як він жив три роки в горах серед лезгінів. Жінка його покищо порається коло печі — Сергій взяв сьогодні з півдесятка крижнів, отже, буде вечеря.

„Я жив серед них три роки“, розповідає Сергій.

„Ясно, як я туди їхав, мені добрі люди казали, що не проживеш ти там і трьох день, як тебе категорично заріжуть, а якщо й не заріжуть одразу, то все одно конечно підстрелять десь поза авулом з тапанчі (така саморобна пістоля) або з шомполки, чи берданки, а може і з рушниці центрального бою.

„Ну, я тоді ще був молодий (Сергієві зараз років двадцять) і нежонатий, по-тюркському знав, по-лезгінському трохи, з людьми умів обійтися культурно, отже, хто зна, хто кого раніше підстрелить.

„Жив я там три роки. Разом полювали, вкупі їли, в одній саклі спали, і мене не вбито і не зарізано. Хоча доводилося абсолютно деяких заарештовувати і приставляти до міста з наказу суду, а коли і з власних міркувань пролетарської диктатури.

„Був я там сам один у міліції, управління моє було коли в саклі, коли в садку, а коли й у горах, підстерігаючи ведмедя.

„Сам писав циркуляри, звіти, бухгальтерію і статистику.

„І не те, щоб усе було мирно й гаразд і щоб не точилася людська кров. Точилася, як конкретний факт сьогоднішнього дня. Мулла нищечком під'южував малосвідомі прошарки підкуркульницького населення проти бідняцької сільради і проти збройних сил республіки, цебто „проти міліції в моїй особі. Секретаря сільради забито, покликавши немов би за тим, щоб роз'яснив закони про ліквідацію куркульні, а де-факто його зарізано ножем у сферу живота і печінки.

„Учинив я слідство і установлено конкретно, що, котрі різали, є малосвідомі мусульмани, а організатор і комендант цього антирадянського акту є мулла.

„Треба арештувати. Отже, думаю, був Сергій і по Сергієві. Це, мовляв, мені недовго вже зосталося і жити. Як поставить мулла проблему, хто за Коран, а хто абсолютно проти Корану, так мені і саксаган.

„Пішов побалакати все ж до бідняцького активу— чи не реквізувати в мулли своєчасно Коран і, так би мовити, вирвати тимчасово з його рук ідеологічну зброю буржуазної філософії.

„Ні, кажуть товариші, це не годиться. Все одно він Коран напам'ять знає і хоч читати в ньому не вміє, а говоритиме, як по писаному.

„Ти, кажуть, хорош якші урус і стоїш за бідних, а заарештуємо ми муллу самі і довеземо до району. Ти ж поїдеш сьогодні вперед, наче тебе тут нема і ти втік здавати в район бухгальтерію і статистику. Нам же такий мулла, що ріже секретарів сільради, не дуже і потрібний, бо ми за радянську владу такого порядку коло секретарів сільрад не визнаємо. Хоч він і сам винуватий, ішак він, що його обдурили, і хіба ж це секретар, не знає до кого йде.

„Так і зробили, хоч мені і заїдало, що не я арештував злочинця. Та все ж таки і моя рука в тому була, бо щоб не я, то вони замість везти до району муллу, просто взялися б один одного неорганізовано різати.

Отак жив я в авулі. Доводилося пізніше і самому арештовувати, і зоставсь живий. Не без того було, що хотіли вбити, так свої, біднота, не дали. Як ти до них, як до людей, то й вони до тебе, як до брата. Правда, Ахмете?“ додав він по-тюркському.

„Канешна, правда“, весело і приязно відповів йому Ахмет руською мовою і поставив на стіл колосальний чайник. Добули кожен хто хліба, хто чурек, хто лаваш і пендир і, повечерявши, полягали спати.

XXVI

Не розповідатиму, що я робив удень на лимані, як у сильний вітер і невеликий мороз ми переїхали лиман кожен на своєму човні, хукаючи на

задубілі пальці і лаючись на обмерзле весло, чи дрючок, як лізли в воду, ламаючи льодок, щоб добитися островів, на яких вепри сплять удень, як набрали повні чоботи льодової води, як вепри повтікали очеретами другої сторони, як мокрі і обмерзлі по пояс знову пливли шість кілометрів човнами проти вітру додому — не розповідатиму, бо той, хто сам не полює, зроду не зможе цього зрозуміти і, що найгірше, — не повірить.

Скажу тільки, що по цьому здоровому моціоні дуже добре ми пили чай, поки одежа одтала і підсохла над піччю.

Коли ж одежа висхла і всі спали, я все ж таки одягся і пішов за Сарван на рижові поля одбути вечірній переліт. Я перейшов одну річку углибшки менше коліна, другу, третю, перейшов колишню сагу лиману, тепер жовтий глейкий леп, знайшов місток, перейшов ним глибоку річку і понад берегом подався до села Кучі. Не розповідатиму теж, щоб не набриднути, буває, немисливцеві, як я збив крижня і не знайшов, як у голих рижових полях качки поривалися далеко, як я робив засідку з бур'яну, як летіли дрохви і теж обминули засідку, як качки позаспокоювались оддалік мене і я мерз скілька годин без діла, як, нарешті, почався пізній переліт з моря, переліт, що починається після захід сонця і триває десять хвилин, як я взяв тільки пару качок, бо коло другої з них поморочився з десять хвилин. Це був здоровенний селех-крижень з моря і він летів високо над головою. Постріл перебив йому крило, і він упав на мілковіддя (навколо мене на кілометри була вода, і я сидів на вузесенькому горбкові — правому березі широкої річки; річка була углибшки де по пояс, а де й більше — не забути ж, що це був січень місяць і температура ступнів два-три нижче від нуля вночі). Я ганявся за ним, силкуючись не промокнути, і все ж таки не упустити і його. Швидко гусла темрява, вода ставала як атрамент — це ж південь, майже субтропіки, і смерку буває мало — одразу спадає ніч, і вранці так само одразу встає день. Я ганявся за селехом, і на моє щастя він не хотів чогось ринати, а то пропав би з очей навіки. Зате ж він виплив на глибоке — темний обрис його манячив за десять кроків від мене і то неясно — кожну секунду я міг втратити його, він зіллявся б з грудками берега і жмутами бур'яну. Довелося стріляти, але на десять кроків його рознесло б на пір'я — треба було вціляти в голову вночі, в темряві — я цілив з гарячковою поспішністю, він приник до води — я ускочив у річку, набрав чоботи води, притяг його дулом рушниці і більше зрозумів, ніж бачив жахливу картину. Пострілом йому одірвало носа, голова ж була цілісінька, він страшно харчав, але був зовсім живий. Крізь страшну діру спереду на голові із свистом виходило повітря. Мені стало шкода його, і я скрутив йому в'язи, але він довго ще харчав у мене на поясі, ніби загрожував помститися,— величезний, дужий селех з моря.

Отже, не розповідатиму цього, а розповім тільки, як я заблукав у цім міжлиманні. У кімнатних людей буває думка, що блукають люди головне в лісах, в очеретах, словом сказати — там, де густо. На ділі люди частіше блудять там, де пусто.

Найгустіший ліс має стежки. На поворотах і хрещатиках тих стежок можна зробити позна

ку — надломити гілку, кинут клапоть паперу, абощо. Навіть в очеретах не так тяжко знайти путь додому. Єдиний раз, коли я серйозно заблукав на воді в човні, було тоді, коли я їхав голим Учорашнім Лиманом недалеко Алешок. Чиста і однакова вода не дає ніяких точок опертя, і от уночі те, що вдень було знайоме, як своя кімната, стає однаковою темною стрічкою берега, і знайти протоку до річки дуже нелегко.

Коли я добив крижня і приторочив його до пояса, я зробив собі в уяві грубу мапу поворотної путі. Я стояв на лівім березі глибокої річки. Цим берегом я мав дійти до містка, перейти місток, перейти п'ять мілких струмків, вийти на берег лиману за двісті кроків ліворуч і знову іти вже над берегом лиману, аж до хане, яка — це пам'ятає читач — стоїть у самім березі коло води. Та ще ж на тій хане є навішаний на щоглу ліхтар. Усе просто й ясно. Я вирушив у путь.

Дійшовши містка, я перейшов його і постановив одразу знайти берег лиману, щоб далі, ні про віщо не думаючи, дійти берегом до самої хане. Отже, я перейшов тільки один із струмків і прикро повернув ліворуч. Так перейшовши кроків двісті, знову дійшов до струмка.

Це мене не здивувало. Адже ж ті струмки впадають у лиман не як перпендикуляри, а можуть закручуватись хоч ліворуч, хоч праворуч. Дійшовши середини струмка, я очувся, що вода вища од халяв. Вертатись було пізно — все одно був мокрий. Отже я пішов далі і вимок уже до пояса.

Неясний острах почав закрадатись у мою душу — аджеж струмки були всі дуже мілкі — не глибше від коліна. Але могло бути, що я вдень саме

потрапляв на мілкі місця, а зараз зайшов на глибоку містину в дельті струмка. Отже я одкинув усякий сумнів і, вибравши недалекий вогник, пішов на нього. Це мала бути щогла з ліхтарем на хане.

Я йшов та йшов, покинувши думати про путь, просто на вогник. Так я пройшов кілометрів з чотири. Хане мусіла бути зовсім близько, і вогник мусів піднестися над чорним обрієм на височінь щогли. Але він не блимав так, як і попереду, на темному тлі земнокругу. Можливо, що я невірно розрахував відстань і темп своєї ходи. Я пройшов ще кілометрів зо два. Вогник, як і раніше, був на землі, низько.

Нарешті, мені стало серед ночі ясно, як удень, що це не була щогла хане. Якийсь чудний шум, неначе гомонів сосновий бір, давно вже супроводив мою ходу. Тепер він виріс і повиразнішав. Це було море. Я ішов просто на море і, мабуть, недалеко вже був від селища Кара-Кишти. Вогник же був, мабуть, якийсь маяк, чи сиґнальний ліхтар при березі Каспія.

Отже, я повернув назад, розраховуючи так, щоб шум моря був мені ззаду, і знову пішов швидкою ходою. Була морозна ніч, я ж був мокрий до пояса, і спинятись чи відпочивати мені не випадало. Десь за півгодини я увійшов знову у мілководдя.

Це міг бути лиман. Це могли бути виливи рижових полів коло селища Кучі. Це могли бути саги довженного болота, що тяглось аж від залізничного мосту до селища Сарван, за селище Сарван, і розгублялося десь межи водами рижових піль і межи водами лиману. Це могли бути, нарешті, зовсім нові, невідомі мені болота. Але я вже бачив, що віддалявся від моря. Далеко ліворуч

передо мною мерехтіли яскраві вогні залізничної станції Девічі. Значить, я ішов від моря, але де саме я був, було неясно.

Прохлюпавши водою ще з кілометрів два, я вийшов на якусь суху смужку в метр уширшки. Я упізнав її — це був лівий берег глибокої річки — я ніколи не був на цім місці, але з характеру смужки це мусів бути лівий берег. Значить, відси знову можна було знайти місток. Я пройшов з півкілометра ліворуч по цій смужці і впізнав місце остаточно. Тут я стояв на вечірнім переметі і тут я ловив безносого селеха. Ще за двадцять хвилин я ступив на місток, перейшов його і опинився в тому місці, з якого був почав блукати.

Отже, як не було холодно, я спинився і склав собі таку гіпотезу. Імовірно, що я тоді, бажаючи одразу дійти берега лиману, потрапив на коліно глибокої річки, що прикро завертала ліворуч, перейшов його вбрід, взяв був ще ліворуч і повернувся лицем до моря. Значить, тепер ні в якому разі не можна було одразу шукати берег лиману, а навпаки, треба було одійти від нього праворуч, перейти всі п'ять струмків і, зайшовши в степ, із степу якось відгадати приблизно місце, де стояла хане. Не можна було орієнтуватись на вогники, бо, коли я уважно роздивився на земнокруг, їх було багато і вони блимали звідусіль. Це могли бути авули Сарван, Кучі, Кара-Кишти. Це могло бути багаття чабанів. Це могла бути випадкова лямпа в якійсь із кочовок. Це міг бути також і ліхтар на хане — але міг і не бути!

В степу я також міг заблукати безнадійно. Єдине, що я знав напевно,—це були вогні станції Девічі попереду і шум моря позаду. Але до станції було

кілометрів з п'ятнадцять, трохи не стільки ж до моря і посередині я міг наскочити на якусь кочівку просто на собак, міг натрапити на саклі Кучі або Сарвану, глибокої ночі, що теж мало чим краще. Не знати було також, де я вийшов би на берег лиману. Коли б мені довелося вийти ліворуч від хане — добре. Але праворуч від хане вдовж берега ідуть безперервною низкою „вікна". Деякі з них тільки скупають мене до грудей у плинному лепові, а деякі поглинуть з головою.

Іти на станцію? — По дорозі чотири чи п'ять кочовок, темні, невидні поночі за сорок кроків. Знову ж кидати всі речі в хане? Не виспавшись, брести вранці всі ці п'ятнадцять кілометрів у важких чоботях, щоб знеможено впасти в хане і проспати день полювання?

Ночувати в степу? Натягавши бур'яну, якось сісти на мокрій землі? Спробувати запалити обмерзлий мокрий бур'ян п'ятьма сірниками, що залишилися в коробочку? Сидіти в мокрій як хлющ одежі на морозі в два ступні Цельсія? Сидіти сім годин аж до світання?

Ні, все це не годилося. Я стояв, міркувавши якихось три хвилини, і вже зуби цокотіли так, що цигарка не трималася в роті. Треба було все ж таки знайти хане. І я пішов у степ, віддаляючись від лиману і від хане при березі лиману.

Тепер не було вже ні струмків, ні містка, ні озір. Я відходив і від станції, і від моря, ідучи десь урозріз між авулами Сарван і Кучі, в степ, у безвість. Єдине, що мені зоставалося,— це мацати ногами ґрунт.

Насамперед я потрапив на ґрунт, укритий снігом. Удень я тут не був. Але сніг, це теж була

вказівка. Там, де лежить сніг, нема солонцюватих озір, бо в воді сніг утрачає білий колір. Значить, це був верх — так би мовити гора в двадцять сантиметрів увишки від морського рівня. Отже, я імовірно наближався до Сарвану, бо до Кучі по сухому не можна було дійти з цього краю.

Снігом я пройшов з півтора кілометра і тоді знову повернув ліворуч, щоб вийти на берег лиману правіше від глибокої річки. Станційні вогні я тримав точно між своїм правим вухом і носом. Скоро скінчився сніг, знову пішли якісь калюжі, леп, знову сніг і, нарешті, я дійшов великої води.

Це міг бути лиман. Якщо ота чорна смуга — очерети, то це лиман. Якщо то чорний берег, то це ще одне озеро. Відгадати не можна було, і я не хотів більше блукати. Отже, я увійшов у воду.

Довший час я ішов у воді і вже вода була вище від халяв, я промокав знову, але все ще не видко було, що то за чорна смуга. Нарешті, вимокши незгірше від першого разу, я з неймовірною радістю пересвідчився, що іду на очерет. Я стояв по пояс у лимані.

Тепер я знову подався назад і пішов рівнобіжно до очеретяної стіни берегом. Здавалося, що я вже в хане. На печі гріється величезний чайник. Над піччю можна просушити заледенілу одежу. На вікні лежить овечий сир і чурек.

Але ще не скінчився блуд. Просто перед собою я побачив ще одну чорну смугу. Чи я знову ішов у лиман, чи я знову віддалявся від берега? Хоч те, хоч друге не годилося.

Дійшовши чорної смуги, я пересвідчився, що це земля. Значить, це була коса, переземок, що вдавався в лиман. Але з цього переземку я вже

не бачив лінії очерету. Довелося знову піти просто в воду, аж доки знову не стало видко очерети.

Отак зиґзаґом ішов я, щоб не втратити берег дорогоцінного лиману. Я ішов довго і раптом побачив високо над землею слабке світло. Це була щогла на хане — ліхтар висів з другого боку і дерево щогли затуляло світло.

Була дванадцята година вночі, а переліт скінчився о шостій. Значить, я блукав шість годин — крім того, що вдень виходив у високих чоботях тридцять кілометрів і виплавав човном чотирнадцять.

Двері були замкнені. Всі давно вже спали. Босий Махмет одчинив мені двері. Рука йому була замотана брудною, аж чорною ганчіркою.

— Тебе нема, я стріляв, — сказав він, і серце моє стисла ніжність, згадавши, скільки взагалі у Махмета є на світі шроту і пороху, щоб витрачати на сиґнальні вистріли. Рука йому була поранена віддачею жахливого французького курка його берданки. Ми ввійшли і я дістав свіжу бинду з рукзака. Руку обмито і перев'язано. Але роздягтися, щоб посушити одежу, я вже не мав сил, коли стяг з себе мокрі чоботи. Я упав на піл поруч із Махметом і заснув...

Другого дня ввечері я знову пішов на вечірній літ у рижові поля коло авулу Кучі.

XXVII

Коли ви кімнатна людина, але хочете бути бійцем, і своїми руками брати участь в обороні Радянського союзу, орієнтуватись у місцевості, переносити голод і холод, дихати свіжим повіт-

рям, розвинути в собі ініціятиву і вольові якості — купуйте шротову рушничку і вписуйтесь у мисливську спілку. Ви заплатите за це дешево — за це саме право скрізь полювати в безмежних краях і окраїнах Радянського союзу багатий англієць заплатив би десятки тисяч золотих карбованців. Крім того, вам не захочеться на курорт.

Хоча я вас не силую. Можете зоставатись кімнатною орхідеєю. Дивіться через цілий рік на входящі і ісходящі, а один місяць спостерігайте дамочок, докторів, дієту і діябет на курорті.

XXVIII

Таке я управився побачити і почути за два дні в північнім куточку Азербайджану.

1929 рік. Зима.

THE VOYAGE TO DAGHESTAN BY MIKE JOHANSON.
PUBLISHERS: RUCH—
KHARKIV, 1933

РУХ № 143. Здано на склад. 22/XI—32 р. Підп. до друку 28/II—33 р. Форм. паперу 1/16 50 х 74 см. Вага метр. стопи 24 кг. Друк. знаків на пап. аркуші 53.460

Ціна 2 крб. 25 коп.